

עונת-החפירות השנייה ברמת-רחל

(סקירה ראשונה)

מאת

יוחנן אהרוני

א. שטת-החפירה ושכבות-היישוב

עונת-החפירות השנייה בתל של רמת-רחל⁽¹⁾ נערכה מטעם אגף העתי-קת, האוניברסיטה העברית והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בחד-שי אוגוסט-ספטמבר 1959⁽²⁾.

מטרת החפירות הפעם היתה להמשיך בחשיפת המצודה הישראלית, שקטע מחומתה הדרומית נתגלה בעונה הראשונה⁽³⁾. לצורך זה נחפר החתך

(1) סקירה על עונת-החפירות הראשונה, שנערכה בשנת 1954, נתפרסמה ב"ידי-עות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה", יט, (תשט"ו), עמ' 147—174; כ (תשט"ז), עמ' 44—51 (להלן: "עונה א"). כן נערכה בדיקה קצרה בינואר 1956 בריבועים 18S—19S, בהשגחתו של מר יהודה דיין (להלן: "בדיקת 1956"), לשם ביזור האפשרות להקמת מצפה-התיירות מסביב לבריכת-המים. ימי העבודה לצורך זה סופקו על-ידי חברת התיירות. באותה בדיקה נמצאה טביעת החותמת "יהוד", שנחפרסמה ב"IEJ 9, 1959, pp. 55—56".

(2) מר יוסף אבירם סייע רבות בארגון המשלחת והחפירות. המשלחת היתה מורכבת בעיקרה מתלמידי האוניברסיטה העברית. בעבודת-השדה השתתפו ה"ה: משה כוכבי, אברהם איתן, יהודה דיין, צבי מימון ומנחם זינגר. בטיפול בממצאים וברישומם נעזרנו על-ידי הגברות: מרים אהרוני, שרה סימון, מירה שפילברג, רינה דונחין, רבקה מרחב, מרים פויכטונגר ודניאלה רנמר. מר עוזי פיקרסקי ערך את המדידות. הגב' רות שנהב, שנסתייעה במר דוב סיטון ובמר ברוך ספראי, עסקה ברפאות. הציורים הוכנו בידי מר יצחק בכר. צילומי הממצאים הותקנו בידי הגב' הלנה ביברקראוט, ואילו צילומי השטח — בידי מחבר הסקירה. תלמידי המכון הישראלי-האמריקאי השתתפו בחפירות בחלק מן העונה. עבדו בממוצע כ־40 פעילים. ימי-העבודה הוקצבו ברובם על-ידי משרד העבודה, במסגרת העבודות היוזמות, ומקצתם על-ידי האוניברסיטה העברית, שגייסה כמה תלמידים לעבודה בשדה. הקיבוץ רמת-רחל הושיט לנו את מלוא עזרתו, ובמיוחד גדולה זכותו בהקמת המחנה. צריף המשלחת נתרם על-ידי משק תל יוסף, אנו שמחים להביע בהודמנות זו לכל אלה את תודתנו הנאמנה.

(3) עונה א', עמ' 160 ואילך.

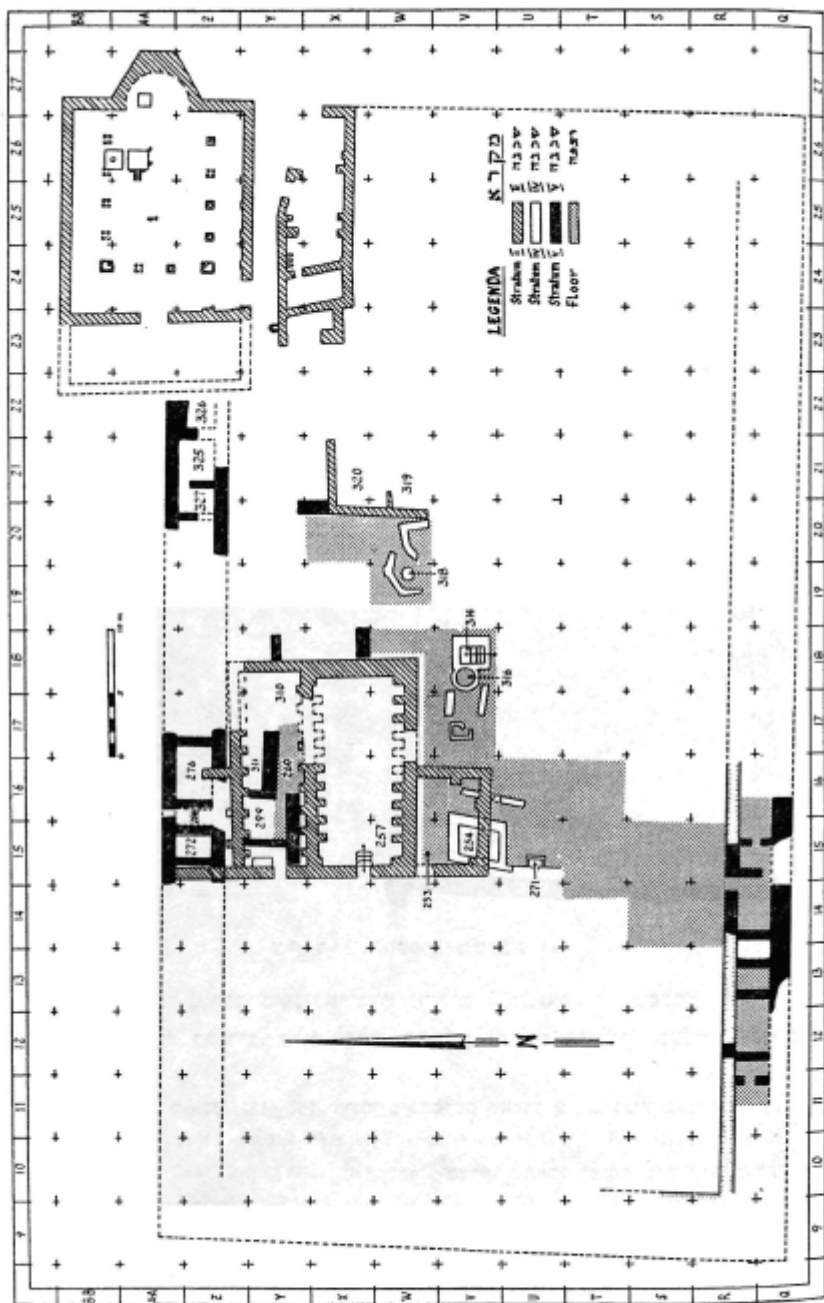
לרוחב המצודה במשבצת 15 (15AA—15T), ובמהלך העבודה הורחב שטח החפירה עד משבצת 14, ובמיוחד לצד מזרח עד המשבצות 16—17, ואף לחלקים מערביים יותר. בעונה זו נתקלנו שוב באותן שכבות־יישוב שנחפרו בעונה הראשונה. המתחילות בתקופה הישראלית ג' (4) ומסתיימות בתקופה הערבית הקדומה (5). בחפירות אלו נתחווירו לנו שני דברים, שלא הרגשנו בהם קודם לכן: א) בשטח־החפירה החדש אפשר היה להבחין בשני שלבים ברורים מן התקופה הביזנטית המאוחרת, כלומר, מהמאות ה'—ו' לספּה"ג, בקירוב; ב) נמצאו שברי לבנים, שעליהן הוטבעה טביעת הלגיון העשירי, וכן שתי מטבעות מן המאה ה־ג' לספּה"ג, המעידות, שבין השכבות IV (תקופת הבית השני) ו־III (התקופה הביזנטית הקדומה) לא היה חלל ריק, אלא הוצב במקום חיל־מצב של הלגיון, ואפשר היה קיים כאן אף יישוב אזרחי קטן. לעומת זה לא מצאנו הפעם שרידים ברורים של השכבה הביזנטית הקדומה, ועל־כן יש לראות בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית הקדומה שכבה אחת (111). אף בעונה זו גילינו רק שכבת־בנייה אחת מפרק־הזמן הארוך של ימי הבית השני, הנמשך מן התקופה הפרסית ועד סמוך לתורבן הבית, לערך, בשנת 70 לספּה"ג.

בהתאם לכך היה בידינו לקיים את לוח־השכבות, שנקבע במשך העונה הראשונה (6), בכמה תוספות קטנות:

1. התקופה הערבית הקדומה: המאות ז—ח לספּה"ג;
- II A. התקופה הביזנטית המאוחרת: המאות ו—ז לספּה"ג;
- II B. התקופה הביזנטית: המאות ה—ו לספּה"ג;
- III. התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית הקדומה: המאות ב—ד לספּה"ג;
- IV. תקופת הבית השני (התקופות הפרסית־הלניסטית—הרומית הקדומה): המאות ה לפסּה"ג—א לספּה"ג;
- V. התקופה הישראלית ג: המאות ח—ז לפסּה"ג.

4) אנו נוקטים כאן בשיטה החדשה של חלוקת תקופת הברזל לשלושה שלבים ראשיים, שלשם הפשטות הם מכונים בפינו: התקופה הישראלית א' (1000—1200 לפסּה"ג, בקירוב), התקופה הישראלית ב' (840—1000 לפסּה"ג, בקירוב), התקופה הישראלית ג' (587—840 לפסּה"ג). ראה: Y. Aharoni & Ruth Amiran, *IEJ* 8, 1958, pp. 171—184.

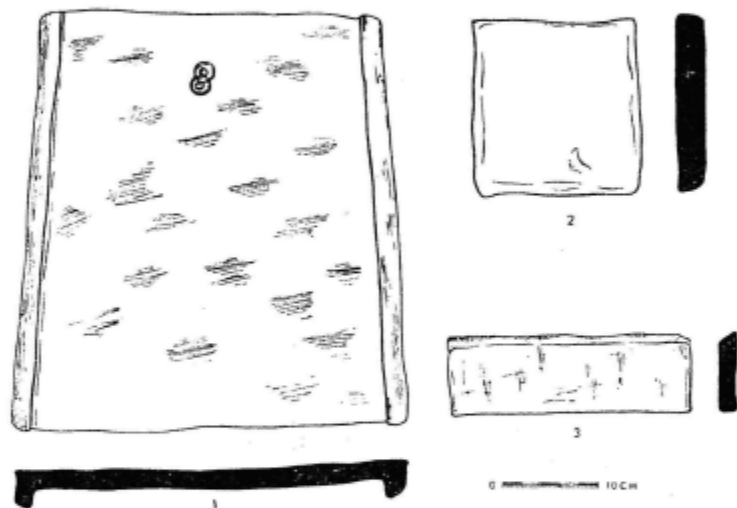
5) עונה א', עמ' 151. 6) ראה למעלה.

צירור 1. התכנית הכללית של החפירה.

ב. המנזר הביזנטי

בעונה זו נמצאו שרידים בודדים בלבד, שאפשר לייחסם לתקופה הערבית הקדומה (השכבה 1), והם: כמה קטעי קירות, שאינם מצטרפים לשום תמונה שלמה, רצפות אחדות וכלי-חרס מועטים. נראה הדבר, שהיישוב האחרון במקום (מראשית התקופה הערבית) לא השתרע על הגבעה כולה, והשרידים הדלים, שנתגלו כאן, מעידים על אפיו הארעי של יישוב זה. לעומת זה נתקלנו השנה בבניין גדול נוסף מן התקופה הביזנטית (השכבות II — III). שהוקם סמוך לקצהו הצפוני של התל, במרחק של כ-20 מ' ממערב לכנסייה (1), שנחשפה בעונה הקודמת⁷ (ר' ציור 1; לוחות א; ד, 2). חלקו העיקרי

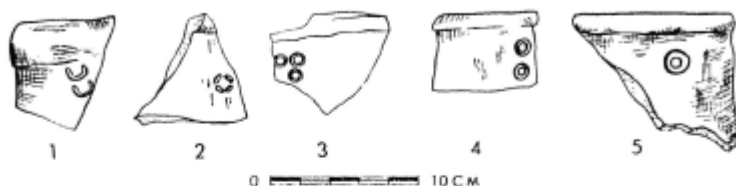
ציור 2. רעפים משכבה II.

של בניין זה מורכב משני אולמות גדולים (257, 260)⁸. בשכבה II היה ארכם 15 מ', בקירוב, בלא לכלול בחשבון זה את הקירות, שעביים מגיע

(7) עונה א', עמ' 152—157. בינתיים נחפרסם מאמרו של באגאטי בעניין הנדון: P. B. Bagatti, *Gli Altari Paleocristiani Della Palestina*, Liber Annus VII, 1957, pp. 71—73, Figs. 5—6. הוא סבור, בצדק, שהאבן בצורת צלב היא שולחן המזבח של הכנסייה.

(8) הנני משתמש במספרי הלוקוסים הרגילים, כפי שיופיעו בדיון וחשבון הסופי. מספר הלוקוס הקטן ביותר בכל בניין משמש הגדרה לו.

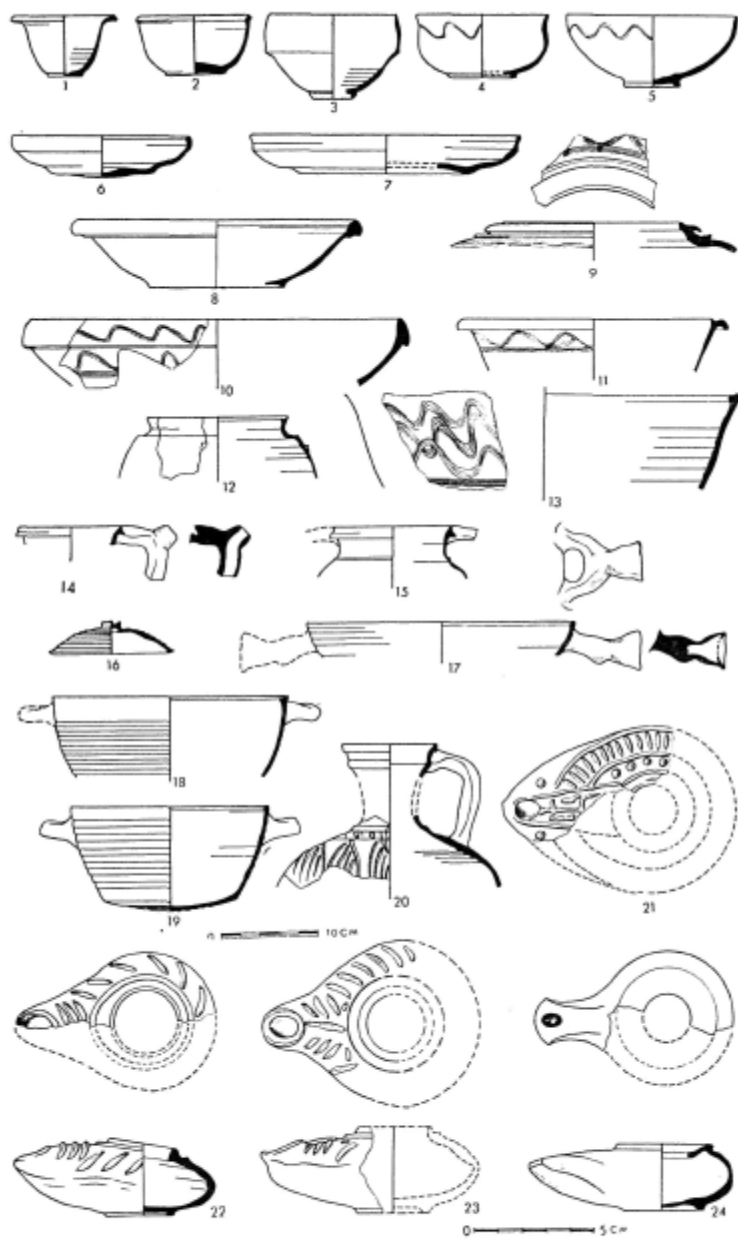
למטר, לערך. רחבו של האולם הדרומי (257) הוא כ־7 מ', ואילו של האולם הצפוני (260) — קצת פחות מ־5 מ'. חפרנו רק את החלקים המערביים של שני האולמות אלה וכן הגענו לראשי-הקירות שלהם. — בשני האולמות מצאנו זוגות של אומנות מרובעות ליד קירות-האורך של הבניין, ששימשו בסיסים לקשתות שעליהן נשענה התקרה. בתוך הבניין נתגלו אבני-מפולת רבות מקשתות אלו. לכל אחד מן האולמות יש פתח מצד מערב. היסודות של רוב הקירות הותקנו בעומק רב, מתחת לשכבות הקדומות יותר, ובחלקם אף נקבעו על סלע או על קרקע-בתולה. בחתכים לאורך הקיר הדרומי אפשר היה להבחין בבהירות בתעלת-היסוד, שנחפרה עם הקמת הקיר, היורדת בקו אלכסוני וחודרת דרך כל השכבות הקדומות. מפלסי הרצפה של שני האולמות נמוכים הם מן השטח שמחוץ להם. רצפת האולם הצפוני (260) נמוכה ב־40 ס"מ, בקירוב, מן השטח שמחוץ לבניין והיא מרוצפת יפה בלוחות-אבן שטוחים (חיים⁹). משמאל לפתח נמצאו שברים של אגן גדול מאבן. רצפת האולם הדרומי (257) נמוכה ב־65 ס"מ מן הריצוף של האולם 260, כלומר, היא נמוכה במעלה ממטר מן השטח החיצוני. על-כן הותקנו שלוש מדרגות-אבן, שהוליכו מן המפתח אל פנים החדר. אף כאן נתגלו קטעי ריצוף מעין זה של האולם 260. בשני האולמות מצאנו, נוסף לעיי המפולת של האבנים והקשתות, מספר רב של רעפים (ר' ציור 2), בחלקם עם טביעות-יוצר שונות (ר' ציור 3). — שתי השכבות הבינוניות (IIA, IIB) בבניין זה הן ברורות מאוד.

ציור 3. טביעות על רעפים משכבה II.

הקירות המערביים של שני האולמות נקבעו במפלס גבוה יותר משאר הקירות. קירות אלה נבנו רק בשכבה IIA, ואילו בשכבה IIB היו האולמות ארוכים יותר. לפי שעה לא עלה בידינו לברר בוודאות עד היכן נמשך

(9) לרגל חפירה של תעלה צבאית במקום בימי מלחמת העצמאות נהרס חלק מהריצוף.

ציור 4.

[78]

עונת-החפירות השנייה ברמת-רחל
 ציור 4. כלי חרס משכבה II.

התיאור	מסלול	הרובע	ז'קט	שטח	מספר הרישום	חומר בלתי
טין אדום מנופה, ליבה אפורה, גריסים לבנים.	6.65	14 T	256	קערה	417/5	1
טין חום בהיר, ליבה חומה כהה, ניתוק חבל.	7.65	14 T	256	קערה	189/1	2
טין אפור וכתום, גריסים לבנים, שרידי די עיטור בחוץ.	6.10	15 W	257	קערה	470/2	3
טין חום מנופה, עיטור סרוק.	7.60	14 S	259	קערה	504/1	4
טין כתום מנופה, גריסים לבנים, עיטור פסים בפנים ובחוץ, סרוק.	7.75	14 V	274	קערה	403/3	5
טין אפור-חולי, גריסים לבנים.	7.75	14 T	256	קערה	184/2	6
טין אדום, גריסים לבנים, חצצים לבנים ושחורים, מרח לבן.	6.65	14 T	256	קערה	417/15	7
טין אדום מנופה ומפולח, גריסים לבנים מועטים.	8.00	14 S	259	קערה	183/6	8
טין חום, ליבה אפורה, חצצים לבנים, עיטור סרוק.	7.90	14 V	274	קערה	379/1	9
טין ורוד, ליבה אפורה, חצצים לבנים, עיטור סרוק.	7.90	14 T	256	קערה	162/1	10
טין ורוד מנופה וצרוף היטב, עיטור סרוק.	7.75	14 T	256	קערה	184/1	11
טין אדום, ליבה אפורה, גרגירי קורץ.	7.60	15 T	250	סיר בישול	100/2	12
טין חום-ורוד מנופה, עיטור סרוק.	6.65	14 T	256	קערה	420/2	13
טין חום, גריסים לבנים, חצצים אפורים, לבנים ואדומים.	7.25	14 T	256	סך	320/9	14
טין חום-אדום, גריסי קורץ.	7.75	14 T	256	סיר בישול	319/1	15
טין אדום, גריסים לבנים, צילוע.	6.65	14 T	256	מכסה	461/1	16
טין אדום, גריסים לבנים, אפורים וקורץ.	8.00	14 S	259	סיר בישול	232/1	17
טין אדום בחוץ, שחור בפנים, גריסים לבנים וגריסי קורץ.	7.15	15 Y	260	סיר בישול	201/4	18
טין חום, חצצים לבנים.	6.65	14 T	256	סיר בישול	461/1	19
טין ורוד, גריסים לבנים, עיטור חרוט.	8.10	15 V	253	סך	97/5	20
טין אפור, גריסים מועטים, עיטור בולט.	8.15	15 U	252	נר	84/1	21
טין צהוב, עיטור בולט.	7.75	14 T	256	נר	184/14	22
טין חום, ליבה אפורה, גריסים לבנים, עיטור בולט.				שפך	1080/1	23
טין חום, חצצים לבנים (השכבה IV).	7.80	16 U	278	נר	500/2	24

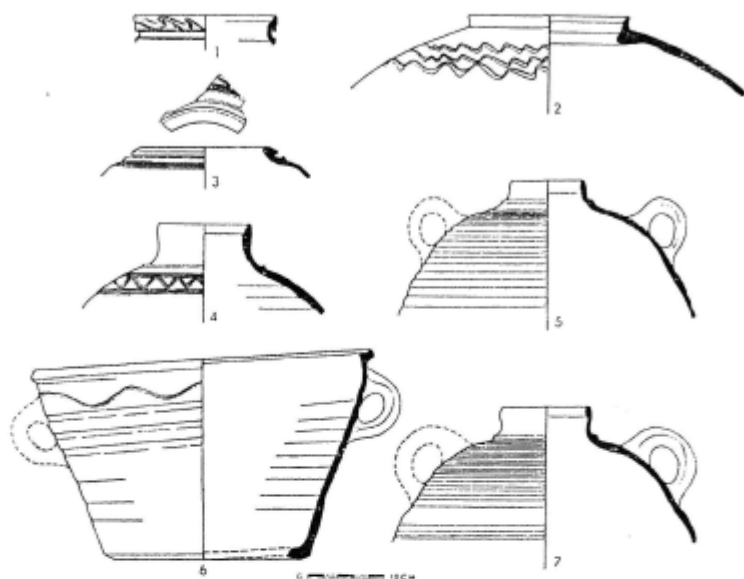
הבניין במערב בצורתו הקדומה, אך אפשר הגיע עד לקיר המרוחק 5 מ' מן הקיר של השכבה IIA. אם תתאמת השערה זו—תהיה המסקנה, שאורך האולמות בשעת בנייתם בשכבה IIB היה כ־21 מ'. כן מצאנו רצפה קדומה יותר בשני האולמות: באולם 260 ריצוף־אבן דליל עם שכבת סיד בעומק של 30—40 ס"מ מתחת לריצוף העליון, בעוד שבאולם 257 נמצא ריצוף של אבנים קטנות, המשתרע ממש מתחת לריצוף העליון. כן נתגלו באולם 260, בין בסיסי הקשתות, תאים מאבן, שנבנו רק בשכבה IIA. — לאולם 260 פתח נוסף, המוליך לצד צפון. באזור זה נמצאו קטעי קירות וריצוף, המעידים על מציאותם של כמה חדרים קטנים יותר. מדרום לאולם 257 נתגלה מבנה, ששטחו 4.50×6.50 מ' (253). מסתבר, שהיתה זו חצר, שכן לא נמצאו במקום שום סימנים לקירוי או לקשתות, אלא רק פתח למערב, ואין כניסה ישירה מכאן לאולם 257. מדרום לחצר זו לא נתקלנו בשום בנייה מן התקופה הביזנטית, פרט לגדר, שהיוותה את המשך חזיתו המערבית של הבניין כלפי דרום. כאן נוצר אפוא מעין רחוב, שהוליך אל הבניינים הדרומיים יותר, שבהם נתקלנו בעונה הראשונה¹⁰). ביניהם נשאר שטח פנוי, ללא בניינים. רק בקרבת הכנסייה, היינו, יותר מזרחה, נתקלנו שוב בבנייה מאסיבית מן התקופה הביזנטית (319, 320); אך מאחר שהחפירה כאן לא התקדמה כל־צרכה—אין בידינו לקבוע את תכניתם ואת טיבם של בניינים אלה.

האולמות והמבנים הקשורים עמם אינם מהטיפוס הרגיל של הבנייה הפרטית בימים ההם. קרבתם לכנסייה מעידה עליהם, שהם חלק ממנזר. יש לשער, שמבנים אלה זהים עם כנסיית קתיסמה ומנזרה, הידועים יפה מן המקורות הביזנטיים¹¹). אין להניח, שהיה כאן אזור־מגורים רגיל, כי ליד בנייני הכנסייה והמנזר משתרעים מגרשים ריקים רחבי־ידיים. אף עובדה זו הולמת את כנסיית קתיסמה ומנזרה, שנבנו מחוץ לירושלים ולא בתוך יישוב קיים, והיא עולה בקנה אחד עם הידיעות שברשותנו על בית־הכרם, שאינה נזכרת לאחר חורבן הבית השני (ראה להלן).

10) עונה א', עמ' 157—158. לאחר שמר פיקרסקי ערך כאן תכנית יותר מדויקת וצירף את קטעי־החפירה השונים—התברר, שגם כאן עמד בניין גדול בתקופה הביזנטית. קטע ה"חומה", שנחשף על־ידינו ושייחסוהו בעונה הראשונה באורה עראי לשכבה III (ראה למעלה, עמ' 158), שייך לבניין זה, שנבנה, כנראה, בשכבה IIB.

11) עונה א', עמ' 156—157.

על הרצפות של השכבה II נמצאה כמות ניכרת של כלי-קיראמיקה מן השלב האחרון של התקופה הביזנטית (ציורים 4, 1—23; 5).

ציור 5. כלי חרס משכבה II.

התיאור	המספר	החומר	המקום	המדידה	מספר הייחוס	מספר הלידה
טין ורוד ואפור, גריסים לבנים, עיטור סרוק.	6.80	21 X	323	קנקן	1102/2	1
טין ורוד וחום-צהוב, גריסים לבנים וחומים, מרח בהיר, עיטור גלי סרוק.	6.50	15 W	257	קנקן	451/3	2
טין כתום מפולם, עיטור מחורץ.	7.40	21 W	319	סערור	1033/1	3
טין חום-צהוב, ליבה חום-אפורה, גריסים לבנים, עיטור סרוק.	7.25	15 Y	260	קנקן	222/4	4
טין צהבהב, ליבה ורודה, גריסים לבנים.	6.50	15 Z	270	קנקן	316/1	5
טין חום בהיר, גריסים לבנים, סריקה גלית.	6.50	15 W	257	קערה	450/3	6
טין כתום, ליבה צהובה, גריסים לבנים, צילוע.	6.25	16 Y	280	קנקן	846/1	7

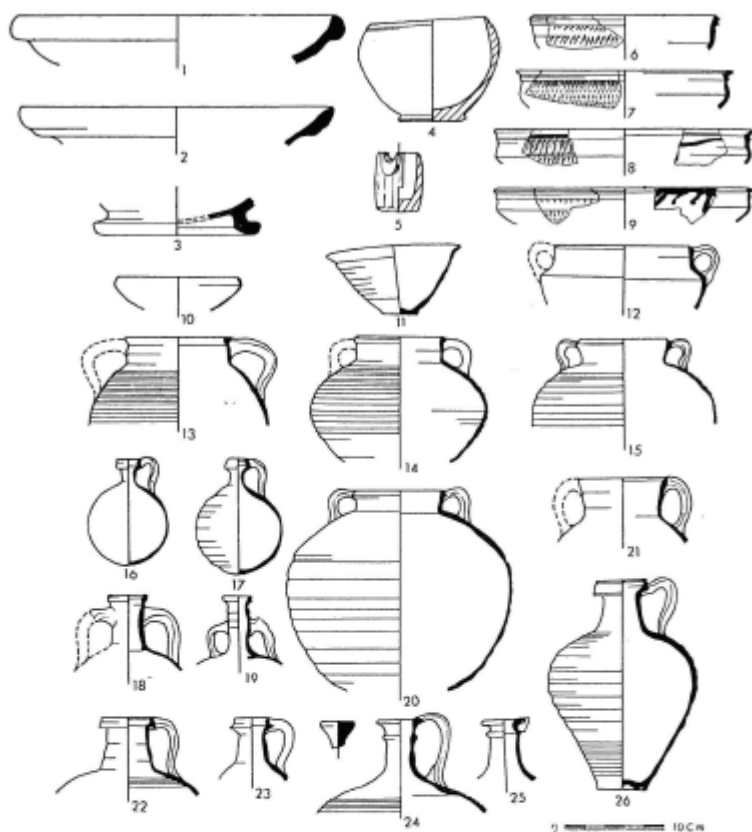
ג. המצודה מתקופת מלכי יהודה

כאמור, לא נתגלו במקום מבנים, שאפשר לייחסם לשכבה III, אך הממצאים השונים, ובמיוחד טביעות הלגיון העשירי וכן כמה מטבעות (ראה להלן), מוכיחים, שלא היה חלל ריק מבחינה יישובית בין חורבן השכבה IV בשנת 70 לספחה"ג, בקירוב, לבין הקמת כנסיית קתיסמה ומנורה במאה ה'ה' לספחה"ג (השכבה IIB).

אף מהשכבה IV ממצאו שרידי בנייה מועטים בלבד, אם כי היא מייצגת תקופת יישוב של כ־500 שנה, בקירוב, כפי שמעידים חפצי הקיראמיקה וממצאים אחרים שנתגלו בה. המבנים מהשכבה IV נמצאו בעיקר בשטח הפנוי מבנייה ביוזנית שמדרום ומדרום-מזרח לאולמות המנזר. ייתכן כי בניית המנזר הביזנטי גרמה להרס גמור של השכבות III—IV במקום זה, שכן מתחת לרצפות הביזנטיות הגענו ישר לשכבה V. אמנם אין להניח, שבתקופה הנדונה עמד כאן בניין מוצק, שהרי בשטח הפנוי נמצאו רק מתקני התעשייה הבאים: בריכה מרובעת מטויחת — בעומק של 1.60 מ', שבה הותקנו ארבע מדרגות (314); סמוך לה מבנה עגול בעומק של 60 ס"מ, ללא רצפה (316), ושני קטעי קירות; בקרבתם — מבנה מעוגל שבתוכו עמד קנקן (290). יותר מורחב נמצאו שברים של תנור גדול (318). החדר היחיד מהשכבה IV (254), הבנוי בחלקו מתחת לחצר של המנזר הביזנטי (253), הוא מעין מרתף חפור בתוך הקרקע, ורצפתו נמוכה ב־45 ס"מ מן המפלס של השכבה V באותו אזור. אף כאן ברור לחלוטין, שבנייתו חתכה את השכבה הקדומה. לחדר זה מחובר קיר ובתוכו תא (271), הנראים מעין המשך למתקנים התעשייתיים. לפי שעה לא הצלחנו לברר לאיזו תכלית שימשו מתקנים אלה.

כל הכלים השלמים פחות או יותר, שמצאנו על הרצפות השונות של השכבה IV, הם מסופה של התקופה הנדונה, היינו, ממחציתה השנייה של המאה ה'א' לספחה"ג (ר' ציורים 5, 24; 6, 4—26; 7). חלק ניכר מהם באו מן הבריכה (314) וממעבר־הסתרים מן התקופה הישראלית (286) (ראה להלן). ששימש מחסן בשכבה IV. כן נמצאו חרסים הלניסטיים ופרסיים (ר' ציור 6, 1—3), בכללם שברי־חרס אטיים. מתוך המספר הרב של טביעות־חותם מן התקופה הפרסית (ראה להלן) יש להסיק, שבתקופה זו היה במקום יישוב חשוב, ומסתבר, שהבנייה העיקרית התרכזה בחלקים אחרים של התל.

עונת-החפירות השנייה ברמת-רחל

ציור 6. כלי חרס משכבה IV.

התיאור	המספר	הרשימה	המדידה	המדידה	המדידה	המדידה
סין צהוב-ירוק, גריסים לבנים ושחר רים.	7.20	18 V	316	קערה	985/1	1
סין חום-צהוב, גריסים לבנים וחומים.	7.00	16 T	279	קערה	663/1	2
סין צהוב-ירוק, גריסים לבנים, חומים ואפורים.	7.55	16 V	277	קערה	703/4	3
אבן גיר.	7.00	20 W	318	ספל מדידה	1050/2	4
אבן גיר.	7.90	17 V	290	ספל מדידה	736/3	5

יוחנן אהרוני

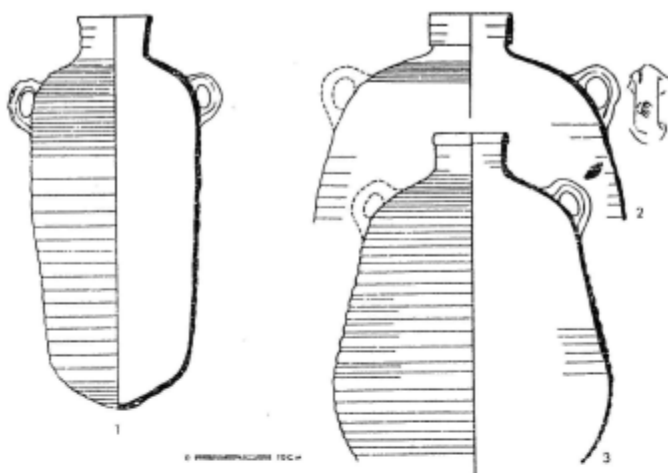
טין אדום, חצצים לבנים, עיטור מקדה.	8.00	15 U	252	קערה	96/2	6
טין אדום, ליבה אפורה, מחופה, עיטור מקדה.	8.10	15 V	253	קערה	97/3	7
טין ורוד, ליבה אפורה, עיטור חום, מקדה.	7.20	16 U	278	קערה	456/4	8
טין כתום, ליבה חומה בהירה, גריסים אפורים, מעטור, עיטור מקדה.	7.00	15 Z	288	קערה	204/1	9
טין כתום מפולם.	5.35	16 Z	286	קערה	747/2	10
טין כתום ואפור, גריסים לבנים.	3.20	22 A A	325	קערה	1194/3	11
טין חום, גריסים לבנים וגריסי קורץ.	5.90	16 Z	286	סיר בישול	1000/15	12
טין חום, גריסים לבנים וגריסי קורץ, צילוע.	7.75	14 T	256	סיר בישול	319/2	13
טין חום, גריסים לבנים, צילוע.	6.65	15 V	254	סיר בישול	870/11	14
טין חום, גריסים לבנים וגריסי קורץ.	6.40	18 V	314	סיר בישול	1011/7	15
טין חום-כתום, גריסים לבנים, חצצים אדומים.	7.20	17 V	290	פכית	786/6	16
טין כתום, גריסים לבנים ואפורים.	7.20	17 V	290	פכית	786/2	17
טין חום כהה, ליבה אדומה, גריסים וחצצים לבנים.	7.25	15 U	252	צפחת	256/2	18
טין כתום, גריסים אפורים ולבנים.	4.75	16 Z	286	צפחת	1001/10	19
טין חום, גריסים לבנים, צילוע.	6.40	18 V	314	סיר בישול	1009/12	20
טין חום-כתום, גריסים לבנים וגריסי קורץ.	7.25	16 V	282	פך	603/2	21
טין כתום, גריסים לבנים.	6.40	18 V	314	פך	1009/5	22
טין אדום, חצצים לבנים.	7.10	15 U	271	פך	355/4	23
טין כתום-ורוד מפולם, גריסים לבנים, צילוע.	6.40	18 V	314	פך + ספק	1009/10	24
טין חום, גריסים לבנים, שרידי חיפוי בהיר.	7.90	15 T	250	פך	91/1	25
טין כתום, גריסים לבנים, צילוע.	6.40	18 V	314	פך	1009/14	26

המבנים המעניינים ביותר שייכים למצודה הישראלית¹² מהשכבה V. בעונה הקודמת חשפנו בעיקר את הקטע הדרומי-מערבי של חומת-הסוגרים, שהקיפה את המצודה, ועל-סמך קטע קטן נוסף בקרבת הכנסייה השלמנו את תואי-החומה המשוער¹³. הפעם גילינו קטע של החומה הצפונית, שנמצא

(12) אנו נוקטים במונחים "ישראלי" ו"תקופה ישראלית" במשמעות כרונולוגית במקום תקופת הברזל (ראת למעלה, הערה 4); המצודה של רמת-ירחל נבנתה, כמובן, לא על-ידי מלכי ישראל, אלא על-ידי מלכי יהודה.

(13) עונה א', עמ' 150, ציור 2; עמ' 161-162, ציור 9.

עונת־החפירות השנייה ברמת־רחל

ציור 7. קנקנים משכבה IV.

התיאור	מסלול	הריבוע	חלקים	מספר הרישום	המספר בלוח
טין כתום־חורוד, צילוע.	6.40	18 V	314	1009/13	1
טין כתום מפולם, ליבה אפורה, גריסים לבנים, צילוע.	7.20	17 V	290	855/2	2
טין כחום, גריסים לבנים, צילוע.	6.85	15 V	267	376/1	3

בדיוק במקום המשוער. הנהנו ב־1954, שרוחב המצודה הוא 50 מ', בקירוב¹⁴), ואכן עכשיו נתברר, שרחבה הוא 49.50 מ', כולל רוחב החומות. בריבועים 15—17/Z-AA חשפנו קטע של חומת־הסוגרים, באורך של 12 מ', שהשתמר יפה (ציור 8; לוחות א; ד, 1). בקטע זה נתגלה מעבר צר, המוליך דרך החומה (286), ומשני צדדיו—שניים מתאי החומה. בהבדל מהחומה הדרומית, שבה מצאנו פתחים לחדרי־החומה עם רצפות וקירות מטויחים, היו התאים משני עברי המעבר ממולאים במילוי מוצק של אבנים מגודל שונה ובעפר כבוש. המידות הכלליות של הקטע החדש דומות לאלו של החומה הדרומית ורחבה הכולל הוא כ־5 מ', אך יש הבדל־מה בבניית

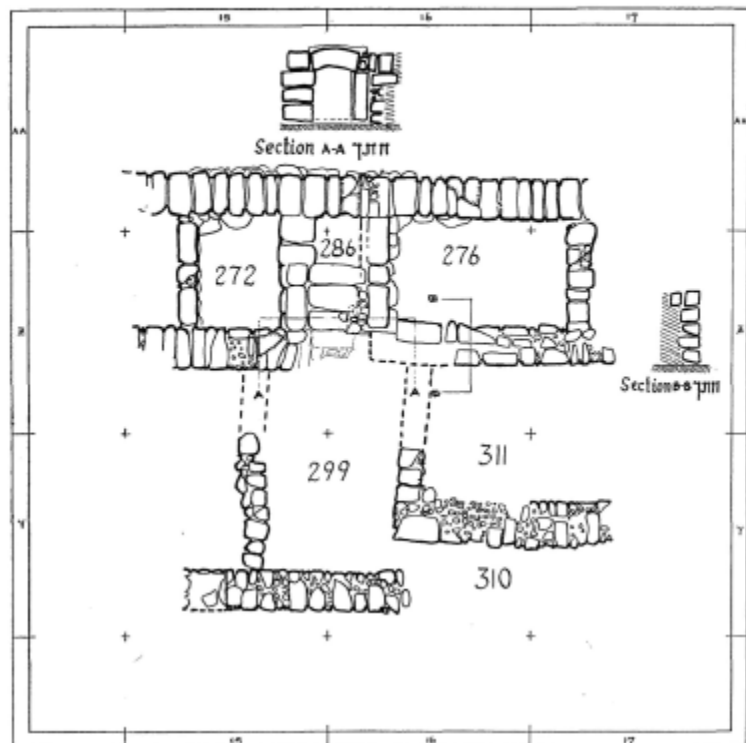
14. עונה א', עמ' 165.

הקירות וביחס שבין הקירות לבין החלל שביניהם, כנראה, בהתאם לתפקידיהם ולמקומותיהם של הקטעים השונים. הקיר החיצוני הוא צר יותר ומגיע בחלקו העליון ל־1.10 מ' בלבד. הוא בנוי יפה ונשתמרו ממנו שלושה נדבכים בגובה של 1.50 מ'. הנדבך העליון בנוי כולו ראשים, שארכם כרוחב הקיר (1.10 מ'), בדומה לקטע המזרחי של החומה מן העונה הראשונה¹⁵, ואילו הנדבכים התחתונים של הקיר רחבים יותר, בעיקר כלפי פנים, ומגיעים עד לרוחב של 1.50 מ'. אבני הקיר הפנימי דומות בסיתותן לאלו של הקיר החיצוני ושונות מאלו של הקיר הפנימי הדרומי¹⁶. הסיבה לכך ברורה: החומה הדרומית הפונה אל חצר המצודה היתה גלויה לעין, ולפיכך קושטה בחזית נאה, בעוד שהחומה הצפונית היתה חבויה על־ידי חדרים סמוכים לה (ר' להלן), ולכן לא היה כאן טעם בסיתות מיוחד. — רוחב הקיר הפנימי הוא 1.10 מ', בדומה לזה של החומה הדרומית. הקטע שממערב למעבר בנוי בצורה דומה לקיר החיצוני, ואף כאן עשוי הנדבך העליון, שנשתמר כולו, ראשים. לעומת זה הותקן הקטע שממערב למעבר בצורה מיוחדת (ר' ציור 8, חתך B-B; לוח ד, 1): גם בו מגיע רוחב הקיר בנדבך העליון ל־1.10 מ', בקירוב, אך אין בו שום ראשים, אלא רק פטינים, הקובעים את דמותה החיצונית של החומה (כלפי פנים המצודה), ואליהם מדבקות אבנים קטנות יותר, בהמשך החפירה התברר לנו, שיסודותיו של קיר זה אינם אחידים לכל עביו. שורת הפטינים החיצוניים (הדרומיים), התופסים את מחצית עביו (50—60 ס"מ), מבוססים על הסלע; מתחתם מצאנו 4 נדבכים נוספים בגובה כללי של 1.80 מ'; ואילו האבנים המודבקות, הקובעות את עביו הפנימי של קיר זה, מונחות ישר על המילוי המוצק, הממלא את חלל החומה. הנדבך העליון, שרק ממנו מתחיל אפוא הקיר במלוא רחבו, מונח במפלס של פני השטח בתקופת קיום החומה, בעוד שהנדבכים התחתונים יותר הם חלק מיסודות החומה, שהיו שקועים בקרקע. משמע, שרק פני־הקיר החיצוניים היו קבועים ביסודם על סלע; ופירוש הדבר הוא, שתא זה היה ממלא מעצם בניית החומה, לפחות עד לגובה ההשתמרות הנוכחית, שכן קיר דק טעין זה לא היה מחזיק מעמד באופן חפשי¹⁷).

15) עונה א', לוחות ג, ד. צילום יותר ברור של קטע זה, ראה: *IEJ*, 6, 1956, Pl. 22, A

16) עונה א', עמ' 160—161; לוחות ב', 1—2; ג', 2.

17) אין שום אפשרות לנסות ולהפריד קיר זה לשני שלבי־בנייה, כי מחצית פני

ציור 8. תכנית הקטע הצפוני של חומת הסוגרים ומעבר-הסתרים.

המעבר עצמו הוא תת־קרקעי (ר' ציור 8, חתך A-A; לוחות א-ג, ד, 1). רצפתו עשויה מסלע מיושר במפלס 4.65, בגובה של יסודות החומה. רצפת החצר של המצודה עצמה היא באזור זה במפלס של 6.10, כלומר, המעבר חפור וחצוב בעומק של 1.45 מ' מתחת לפני השטח המקורי. המעבר עשוי מעין מנהרה, שמשני צדדיה באות מחיצות-האבן של החומה. לעומת המחיצות האחרות של חומת-הסוגרים באזור זה, שהותקנו מאבן אחת ברוחב של 50—60 ס"מ, בנויות המחיצות שמשני צדדי המעבר, בחלקן התחתון, מראשים דומים לאבני החומה עצמה, ורחבן הוא 1.00 מ', בקירוב. רוחב המנהרה מגיע הקיר לא היתה עשויה לתחזק מעמד בשום זמן. כן אין שום אפשרות להניח, שקיר, שהיה שקוע בקרקע, היה עשוי להיחרס בצורה כה משונה, כלומר, שתחלקף בדיוק מחצית עביו.

ל־1.15 מ' והיא מכוסה באבנים גדולות, שארכן 1.50 מ', בקירוב, כלומר, הן מונחות מכל צד על שתי המחיצות בשטח של כ־20 ס"מ. משני צדדיהן הונחו אבנים ברוחב המחיצות הנורמליות של החומה לשם מניעת כל אפשרות הזזה של אבני־הכיסוי לאחד הצדדים. — בחלק הפנימי (הדרומי) של המעבר נשתמרו שלוש אבני־כיסוי. הן מסותתות מבפנים בצורה קשותה, והודות לכך יש לכניסה הפנימית ולתקרת המנהרה דמות של קשת. גובה המנהרה מבפנים הוא כ־1.60 מ' במרכזה וכ־1.50 מ' בצדדיה, כלומר, אבני־הכיסוי מונחות עם הנדבכים הראשונים של החומה, שנראו על פני הקרקע.

לפני פתח המנהרה בפנים המצודה היה מפתן, עשוי אבנים גדולות, במפלס של 25 ס"מ מעל לרצפת המנהרה. על מפתן זה נתגלו ממצאים מן התקופה הישראלית (השכבה V), ובכללם צלמית (ראַה לוח ה', 1—2). בגובה של 35 ס"מ מעל למפתן המקורי נחשף מפתן חדש עשוי מאבנים קטנות יותר ומוקף טראסה, שעליו נמצאו כלים מן התקופה הרומית (שכבה IV), בדומה לרובם של אלה שנתגלו במנהרה עצמה. ברור, שבשכבה IV שימש המעבר לצורך משני, כמחסן; וכדי להיכנס אליו שיברו את הקצה של הקיר הפנימי המערבי של החומה בצורת מדרגות, שהוליכו אל המפתן המוגן ממפולת על־ידי הטראסה. פתח המחסן היה אפוא קטן. לפניו מצאנו סתימה נוספת של שלוש אבנים, שהונחו על המפתן, אך פנים־המנהרה נוקה ושימש מחסן בעמקו המקורי. ייתכן, כי עבודות משניות אלו גרמו להרס של קטע מקיר החומה המזרחי, המסתיים כיום במרחק של 1.50 מ' מן המעבר, והוא הגיע בוודאי לפתח־המעבר, בדומה לקיר המערבי. כן יש לזכור, שלרחבם של יסודות הקיר היתה כאן רק אבן אחת, שהיתה עשויה להיהרס על נקלה.

הפתח החיצוני של המעבר לא השתמר בשלמות: הסרות בו שתי אבני־הכיסוי האחרונות (הצפוניות), ובמקומן תקועות במקום זה כמה אבנים קטנות יותר, שאינן מגיעות עד לרצפת המנהרה, וברור, שאלו הונחו בתקופה מאוחרת יותר — כנראה, רק בתקופה הביזנטית. מסיבה זו אין לדעת מה היתה צורתו המקורית של הפתח החיצוני בחומה. פתח זה הוא עתה ברוחב של 40 ס"מ, המאפשר מעבר של אדם בחילה. במקום זה נמצאו אבנים קטנות, שאינן מופיעות כלל בשאר חלקי החומה, ועל־כן יש לשער, שהפתח הוצר על־ידי סתימה יותר מאוחרת, אולי עם הפיכת המנהרה למחסן. אמנם מסתבר, שהיה זה פתח בגודל מינימאלי, שאדם עשוי לעבור דרכו, שכן אין הדברים אמורים בשער, אלא במעבר־סתרים, המוליך אל מנהרה תת־קרקעית.

בארץ־ישראל נתגלו מעברים צרים שונים להולכי־רגל מן התקופה הישראלית, שכנראה היו חבויים בחלקם בשעת סכנה, כגון הפשפש בחומת חצור¹⁸ ; אך, עד כמה שידוע לכותב הטורים האלה, לא נתגלה בארץ מעבר־טורים תת־קרקעי מעין זה. עם זאת יש לקבוע, שמעבר־טורים לא היה דבר יוצא־דופן בביצורי העיר או במצודה בתקופה זו; וכשמדובר במקרא על "מבוא העיר", שדרכו נהגו להיכנס ולצאת בחשאי (שופ' א, כד—כה; השווה גם בן־סירא יד, כב), הרי הכוונה בוודאי למעבר־טורים מהטיפוס הגדון. עם הקמת הקיר הביזנטי של האולם 260, היורד עד לסלע, נהרסו שרידי הבנייה הקודמת, ובכללם הקטע מדרום למעבר, אך מתחת לשתי הרצפות הביזנטיות של האולם הנ"ל הגענו לקטעי קירות ורצפות מהשכבה V (ר' לוח ד, 2). מצאנו קטע של חדר, שנשען, כנראה, על החומה (311), ומולו פינה של בניין אחר, שנעלם מתחת לאולם 257. ביניהם נשאר מעבר צר ברוחב של 90 ס"מ, המוליך אל חדר או פרוזדור קטן, שנחסם ממערב על־ידי קיר דק (299). בשטח המזרחי (310) הגענו לרצפת־סיד קשה של השכבה V במפלס 6.10. בלוקוס 299 לא נתגלתה רצפה כה ברורה, אך נמצאו בו כלים מן התקופה הישראלית במפלס של 5.75, המעידים על ירידה בכיוון לצפון. נראה הדבר, שהפרוזדור בין שני הבניינים הוליך אל מעבר־הסתר, והגישה אליו הייתה חבויה גם בתוך המצודה.

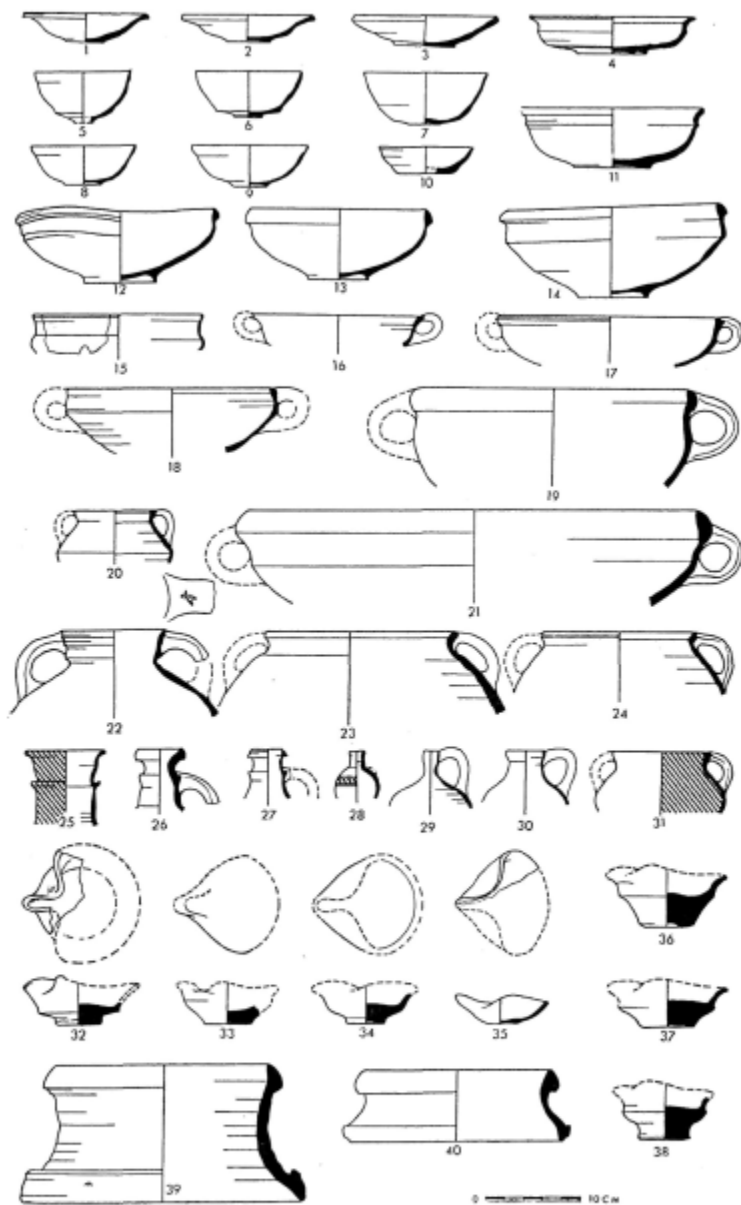
קטע נוסף של החומה הצפונית נחפר בריבועים AA—Z/22—20, בהמשך לקטע הקטן, שנתגלה בעונת־החפירות הקודמת על־ידי הכנסייה¹⁹. המידה הכללית של החומה זהה עם הקטע המערבי יותר, אך הקיר החיצוני בחדר 326 עבה יותר, והוא בנוי ראשים ופטינים. נראה, שחלוקתו של קטע זה לשלושה חדרים (327, 325, 326) בוצעה בזמן הקמת המבנה, אך בשכבה IV הפכו את החדר 325 לבריכה מטויחת, היורדת בשתי מדרגות עמוקות כלפי מזרח. כן פרצו פתח בקיר החיצוני של החומה בחדר 327, ואף חדר זה טוית, כנראה בתקופה הנדונה. לא סיימנו את החפירה, ועל־כן אין באפשרותנו לעמוד בפרטות בשלב זה על התכנית המקורית של החומה בקטע הנדון. על־כל־פנים ברור מתוך השימוש המשני, שחדרי־החומה נוצלו כחדרים, כבקטע הדרומי, ולא היו ממולאים, בדומה לאזור של מעבר־הסתר.

18) י. ידין, עונת החפירות השלישית בחצור (1957), ידיעות כב (תשי"ח), עמ'

18; לוח ה, 1—2.

19) עונה א', עמ' 164; IEJ 6, 1956, Pl. 24, B

יוחנן אהרונ'י

ציור 9.

[90]

התיאור	המסלול	הריבוע	הלוקוס	הכלי	מספר הרישום	המספר בלוח
טין חום וצהוב, גריסים לבנים, חצצים לבנים ואפורים, מירוק אבניים בפנים.	6.45	18W	297	קערה	969/2	1
טין אדום, גריסים וחצצים לבנים, מירוק אבניים בפנים.	6.00	18 X	312	קערה	1203/17	2
טין חום-כתום, גריסים וחצצים לבנים ואפורים, מירוק אבניים בפנים.	6.20	15Y	260	קערה	804/22	3
טין חום בחוץ, שחור בפנים, מירוק אבניים.	7.00	15T	250	קערה	205/5	4
טין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים ושחורים, חצצים לבנים.	5.70	18Y	328	קערה	1182/7	5
טין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים ואפורים.	6.10	18Y	328	קערה	1170/1	6
טין כתום-ורוד, ליבה אפורה, גריסים לבנים.	6.55	15W	268	קערה	769/9	7
טין אפור, ליבה אדומה, שרידי עיטור בחוץ.	6.40	18 W	297	קערה	1204/24	8
טין אפור וורוד, גריסים לבנים.	6.70	16V	277	קערה	1082/25	9
טין כתום בפנים, חום בחוץ, גריסים וחצצים לבנים וצהובים.	5.70	18Y	328	קערה	1182/6	10
טין כתום-צהוב, ליבה אפורה, גריסים וחצצים לבנים, מירוק אבניים.	5.70	15Y	313	קערה	942/4	11
טין אדום, ליבה חומה, גריסים וחצצים לבנים, גוון בהיר בפנים, מירוק אבניים בפנים.	5.75	15Y	299	קערה	944/2	12
טין חום, ליבה אפורה, חצצים לבנים ואפורים, מירוק אבניים.	5.75	15 Y	299	קערה	944/3	13
טין כתום, ליבה חומה, גריסים לבנים, חצצים אפורים, מירוק אבניים מן השפה פנימה.	6.55	15W	268	קערה	769/21	14
טין חום-צהוב.	7.60	18 V	315	קערה	1028/2	15

יוחנן אהרונִי

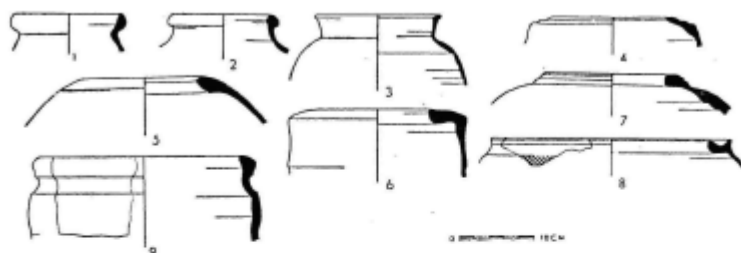
טין כתום, גריסים אפורים ולבנים, מירוק אבניים בפנים.	5.75	15W	257	קערה	644/3	16
טין חום, גריסי קורץ, מירוק אבניים בפנים.	6.65	15W	268	קערה	721/1	17
טין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים.	7.00	15T	250	קערה	229/2	18
טין חום, ליבה אפורה, גריסים לבנים ואפורים, מירוק אבניים בפנים.	5.75	15Y	299	קדרה	944/17	19
טין חום-אדום, גריסים וחצצים לבנים.	7.15	14S	259	סיר בישול	459/1	20
טין חום, גריסים וחצצים לבנים, חיפוי בהיר, מירוק אבניים מן השפה פנימה.	7.00	15T	250	קדרה	212/5	21
טין חום-אדום, גריסים לבנים, תו יוצר חרט.	6.70	16 V	277	סיר בישול	1082/23	22
טין חום ושחור, גריסים לבנים ואדומים וגריסי קורץ.	6.85	18 W	297	סיר בישול	937/1	23
טין חום, גריסים לבנים.	6.55	16U	278	סיר בישול	711/1	24
טין חום-כתום, גריסים לבנים, מחופה, ממורק.	7.00	15T	250	לגין	206/2	25
טין חום ואפור, גריסים וחצצים לבנים.	7.20	16 V	283	לגין	607/1	26
טין ורוד, ליבה אפורה.	7.50	18 V	315	לגין	1042/2	27
טין חום, חצצים חומים, מעוטר.	5.25	15AA	264	פכית	411/3	28
טין חום-ורוד, גריסים וחצצים לבנים.	6.80	15W	268	פכית	692/5	29
טין חום-ורוד, גריסים וחצצים לבנים.	6.65	15W	268	פכית	744/2	30
טין חום-כתום, גריסים לבנים ושחורים, חצצים לבנים.	6.10	16 Z	284	פך	927/2	31
טין חום, גריסים לבנים, חצצים ורודים.	6.90	17 V	290	נר	914/1	32
טין חום, גריסים לבנים ושחורים.	6.80	15W	268	נר	692/1	33
טין ורוד, גריסים לבנים ושחורים.	7.15	14S	259	נר	506/3	34
טין אדמדם, חצצים לבנים ושחורים.	7.50	15T	250	נר	129/1	35
טין חום-ורוד, גריסים לבנים ואדומים, חצצים אפורים.	6.80	15W	268	נר	692/10	36
טין חום, גריסים אפורים.	7.65	14T	256	נר	189/11	37
טין חום, גריסים לבנים, חצצים לבנים, שחורים וחומים.	4.90	16 Z	289	נר	803/2	38
טין חום, ליבה אפורה, גריסים וחצצים לבנים ואפורים.	6.30	16V	277	כֵן	929/2	39
טין חום, גריסים לבנים ואפורים.	7.60	16U	278	כֵן	518/7	40

בעיקר שטחה של החפירה הגענו לרצפת החצר של המצודה, שבה נתקלנו לראשונה בעונה הקודמת סמוך לחומת־הסוגרים הדרומית²⁰). רצפה זו עשויה שכבה עבה של אבני־גיר כתושות והדוקות, שעביה נע בין 20 ל־60 ס"מ (ר' לוח ה, 3). היא יורדת בשיפוע אטי כלפי צפון, ממפלס 7.10 בריבוע T 15 למפלס 6.80 בריבוע 18W. שברנו את הרצפה בכמה מקומות. בחלק מהם מונחת היא על סלע או על קרקע־בתולה, ואילו באחרים נמצאו תחתיה מילוי עבה של אבנים בגודל שונה וכמות ניכרת של חרסים מאותו טיפוס שנתגלה על הרצפה, ואף כלים אלה הם מהתקופה הישראלית ג'. בשום מקום לא מצאנו חרסים קדומים יותר וכן לא שרידים של בנייה קדומה יותר במקומות. שנחפרו מתחת לרצפת המצודה. יש לשער, שעם התקנת הרצפה יישרו את השטח במילוי של אבנים ועפר, שהיה מעורב עם כלי־חרס מאותו פרק־זמן. ואפשר תוקנה הרצפה פה ושם בימי קיום המצודה, ואז הושמו מתחתה המילוי והחרסים.

בכמה מקומות על רצפת החצר נמצאו אודי־שריפה, במיוחד בסביבת הריבוע T 15. כן נתגלתה על הרצפה כמות ניכרת של חרסים, במיוחד חלקי פערורים (כגון ציור 10, 4—8), אך גם שברים אחרים של כלים מכל הסוגים. למרות כל מאמצינו לא עלה בידינו להרכיב כלים שלמים מחרסים אלה, שאינם של כלים שנשברו במקומם, אלא חרסים שהושלכו לכאן בימי קדם. הקערה הנאה והממורקת בעלת הבסיס המודרג (ציור 9, 4) אף היא מהריבוע T 15 שבחצר, והכתמים השחורים הם תוצאות השריפה במקום.

נתקלנו בקטעי קירות מהשכבה V רק בקרבת החומה הצפונית, מתחת לאולם 260 הביזנטי, סמוך לו בריבועים 18/X—Y ובקטע קטן מזרחה יותר בריבוע 20X. אף מתחת לרצפת האולם 257 מצאנו שרידים מהשכבה V, וכאן נתגלה האוסטרקון (ראה להלן, ציור 13), אך בניין זה הושקע בעומק, ולא עלה בידינו להבחין בקווי־בנייה ברורים מהשכבה X בחלקו המזרחי שנחפר. התמונה הכללית המצטיירת לעינינו היא, שחלקה המרכזי של המצודה היה תפוס על־ידי חצר גדולה, שאולי היתה מוקפת בניינים משלושת צדדיה. בעצם נתרכזו חפירותינו בעונה זו בעיקר בחצר, ובקטע הצפוני לא התקדמנו הרבה בגלל האולמות הביזנטיים הגדולים. נמצאו כאן מעט מאוד כלים שלמים יותר מהשכבה V, שכן בחצר לא נתגלו, כאמור, כלים באתר (in situ).

(20) עונה א', עמ' 162.

ציור 10. כלי חרס משכבה V.

התיאור	המסלול	הריבוע	הלוקוס	הכיוון	מספר הרישום	המספר בלוח
סין חוסי-צ'הוב, ליבה שחורה, גריסי קורץ.	7.05	15W	268	קנקן	546/1	1
סין כתום, ליבה חומה, גריסים לבנים.	7.80	16U	278	קנקן	501/1	2
סין ורוד, ליבה ורודה, חצצים לבנים, ממורק.	7.15	14S	259	קנקן	506/4	3
סין חום בחוץ, אפור כהה בפנים, גריסים לבנים וגריסי קורץ.	7.10	15T	266	פערוור	350/1	4
סין ורוד, ליבה אפורה, גריסים לבנים.	7.15	14S	259	פערוור	506/7	5
סין חוסי-כתום, ליבה חומה כהה, גריסי סים לבנים.	7.50	17V	290	פערוור	758/11	6
סין חום, ליבה אפורה.	6.90	18V	315	פערוור	1164/1	7
סין כתום בחוץ, אפור בפנים, גריסים לבנים.	7.10	15T	266	פערוור	402/2	8
סין אדום, ליבה אפורה, גריסים וחצי צים לבנים.	6.00	16Y	310	פיטוט	925/7	9

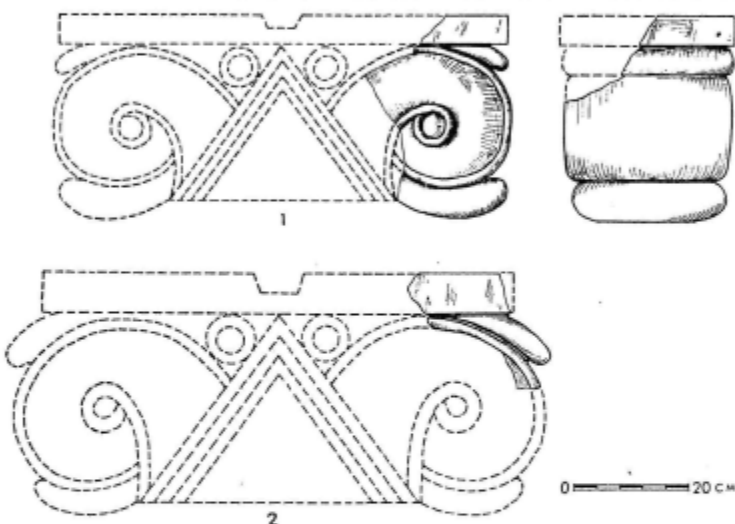
כלי-החרס שנמצאו הם כולם מעידן מאוחר של תקופת הברזל (התקופה הישראלית ג'), מן המאות ה'—ז', בקירוב (ציורים 9—10). נמצאה גם קעריית-תמרוקים מאבן מהטיפוס הרגיל בתקופה הישראלית ג' (לוח ז', 13)⁽²¹⁾. לציון מיוחד ראוי החלק העליון של צלמית, שנתגלה בכניסה למעבר-הסתרים (לוקוס 286; לוח ה', 1—2), הנמנית עם סוג הצלמיות "כמתכונת

(21) השוהה: *Megiddo*, I, Pl. 108, 7 (Str. II); חצור ב', לוחות LXXVIII.

CLXIV, 15 (שכבה VI); וראה עונה א', ציור 10, 5.

עמוד" (pillar class), ובידה מחזיקה היא חפץ עגול, בדומה לצלמיות "מחזיקות הדיסקוס"²².

גם הפעם מצאנו על פני החצר אבני־מפולת שונות, שבחלקן מסותתות הן סיתות חלק ומעולה. כן נתגלו כמה אבנים בצורת ד, כנראה מפתח של בניין. בריבוע 16V נמצא שבר של כותרת פרוטראיאולית (ציור 11, 2; לוח ח/1), כמתכונת שתי הכותרות שנחשפו בעונה הקודמת²³. מידותיה זהות, בקירוב, עם אלו של שתי הכותרות הראשונות, אך ברור, שלפנינו כותרת שלישית, שהרי שתי הכותרות הראשונות הן שלמות. במורד המערבי של

ציור 11. שברים של כותרות פרוטראיאוליות.

התל, בתוך גדר ישנה, נמצא על־ידי יהודה דיין שבר של כותרת נוספת (ציור 11, 1; לוח ח/1). כותרת זו קטנה יותר והיא מגולפת משני צדדיה בצורה דומה לכותרות שנמצאו במגידו²⁴ (ובחצור²⁵).

(22) השווה: *Tell en-Naṣṣeb*, I, Pls. 85–87; *Tell Beit Mirsim*, III, § 41; חצור ב', לוח CLXIII, 1–3; 6; ור', J. B. Pritchard, *Palestinian Figurines*, New Haven 1943, nos. 159–172, 189–236

(23) עונה א', עמ' 162–163; לוח ג', 1.

(24) *Megiddo*, I, p. 56; *Mat. Rem. Meg. Cult.* pp. 10 f.

(25) י. דיין, עונת החפירות הרביעית בחצור, ידיעות, כג (תשי"ט), עמ' 24. מן

בריבוע $14T$ נמצאה אבן עם קישוט של שני משולשים (לוח ת. 2). אבן זו לא נתגלתה על־גבי הרצפה של השכבה V, אלא בין אבני־מפולת רבות, שהושלכו לכאן בתקופה הביזנטית (שכבה HB). על־סמך מקום־הימצאה ניתן לקבוע, שהיא שייכת לאחת השכבות הקדומות יותר. זו היא אבן־גיר רכה, בדומה לאבני הכותרות הפרוטו־איאוליות ולרוב אבני המצודה של השכבה V, וגם עיבודה הכללי דומה לסיטות של האבנים מהשכבה V²⁰). אם כי לא עלה בידינו למצוא הקבלה לקישוט המיוחד של אבן זו — מסתבר, שאף היא שייכת לשכבה V.

עונת־החפירות השנייה מאשרת אפוא את המסקנות, שאליהן הגענו בעונה הראשונה, היינו, שהמצודה של רמת־רחל נוסדה בתקופה הישראלית ג' על־ידי אחד ממלכי יהודה, כנראה, במאה השמינית לפסח"נ. שטח המצודה אינו גדול (4.5 דונם, בקירוב), אך קטעי הבנייה והשרידים הארכיטקטוניים מעידים, שהיתה זו בנייה ממלכתית, בוודאי מצודת מלך. בשטח המצודה לא נתגלו שום שרידים של בנייה פרטית וכן לא מצאנו שום עדות ליישוב קדום יותר. לעומת זה יש להניח, שבמרוצת־הזמן התפתח יישוב במדרונות הגבעה שמסביב למצודה. על כך מעידים קטעי הבנייה והחרסים, שנתגלו בשטחים אלה.

ד. כתובות וטביעות־חותמות

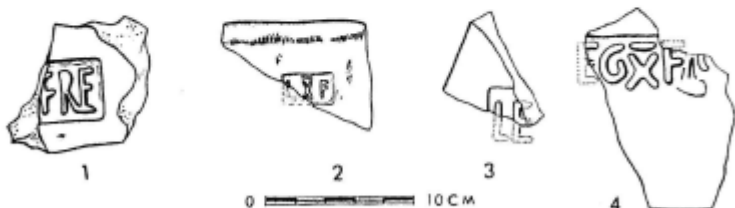
אף בעונה זו נתגלה ממצא עשיר של טביעות־חותמות על גבי ידיות של קנקנים. נמצאו 98 טביעות־חותמות מהשכבות IV ו־V. עם החומר האפיגרפי נמנות גם כמה טביעות של הלגיון העשירי מהשכבה III ואסטרו־קון עברי מהשכבה V.

הראוי להזכיר גם את האפריו עם הקישוט, הדומה לכותרות הפרוטו־איאוליות (או הפרוטו־יוניות), שנמצא בתל של רמת־רחל על־ידי סרופ' ב. מזר ופרופ' מ. שטקליס (ספר מזיא, עמ' 14, 27—29; לוח ג'; השווה גם מ. כהן, על כותרות האבן טרמת רחל, ידיעות, יג, (תש"ז), עמ' 83—86; וראה עונה א', עמ' 149, הערה 6). גם אפריו זה מגולף משני הצדדים ומידותיו דומות למידות הכותרת הקטנה. (26 אמנם יש לציין, שבצד אחד יש קטע קטן של סיתות־מסרק, שאינו ידוע לפני התקופה הרומית, אבל קטע זה דווקא מעיד, שהאבן סותתה במקורה בתקופה קדומה יותר. כנראה, נעשה נסיון בתקופה הרומית או בתקופה הביזנטית להשתמש בה עימור משני, אך האבן לא היתה ראויה לכך והושלכה אל בין עייה־מפולת.

(1) טביעות הלגיון העשירי

נמצאו שברים של ארבע לבנים עם טביעות הלגיון העשירי (ציור 12), שדומות להן נתגלו במקומות שונים בסביבות ירושלים²⁷. השברים מכילים קיצורים שונים של הנוסח המלא: LEGIO X FRETENSIS.

1. [LEG X] FRE
2. L X F
3. LE[G X FRE]
4. [L]EG X FR[E]

ציור 12

(2) האוסטרקון העברי

על שבר קנקן מטין אדמדם, בגודל של 4.5 × 3.5 ס"מ, חרוטות שתי שורות של כתב (ציור 13; לוח ז, 11):

אחיהו

חסדיהו

ציור 13

²⁷ ראה במיוחד הטביעות מגבעת רם (שיח' באדר), שנחפרטסו עליידי הפרופ' מ. אבייונה ב"דיעות", טו (תשי"ז), עמ' 19-22; לוח ז, 4.

כל האותיות ברורות. האות הראשונה של השורה השנייה (ח) שבורה בחלקה, אך החלק ששרד מאפשר את קריאתה הוודאית. הכתב רהוט, וצורת האותיות דומה לזו שבכתובת השילוח. יש לייחס אוסטרקון זה למאה ה'ח' או לראשית המאה ה'ז' לפסה"ג. שני השמות הם רגילים. אחיה (אחיהו) מופיע תכופות במקרא. הוא ידוע גם מחרס העופל²⁸ ומאחד האוסטרקונים של תל-קסילה²⁹. השם חסדיה ידוע מן המקרא כאחד מבני זרובבל (דה"א ג, כ), ואילו השם חסדא נמצא על אחת החותמות של בית-שמש³⁰.

3 טביעות-חותמות

טביעות-חותמות, שנמצאו בעונה זו, מתחלקות לפי הסוגים והשכבות

הבאים:

29	V	השכבה	א. טביעות "למלך"
4	V	השכבה	ב. טביעות פרטיות
9	V	השכבה	ג. ציורי חיות
18	V	השכבה	ד. ורדות ומעגלים
38	IV	השכבה	ה. טביעות "יהד-יהוד" ³¹

א) הטביעות "למלך"

בטביעות "למלך" יש להבחין בסוגים הבאים: 2 עם החיפושית בעלת ארבע הכנפיים (הטיפוס I; לוח ה, 1-2), 2 עם אותו הסמל בעל צורה מסוגנת (הטיפוס II; לוח ה, 3); 25 עם הסמל בעל שתי הכנפיים ("המגילה העפה"; הטיפוס III; לוח ה, 4-6)³². כל ארבע הערים, המופיעות, בדרך

D. Diringer, *Le Iscrizioni Antico-Ebraiche Palestinesi*, Firenze (28

1934, p. 74

S. Moscati, *L'Epigrafia Ebraica Antica*, Roma 1951, p. 113 (29

S. Moscati, *ibid.*, p. 74 (30

31 צירפנו גם שלוש טביעות מסוג זה שנמצאו בבדיקת 1956.

32) חלוקת הטיפוסים היא לפי החלוקה המקובלת וראה: (n. : Diringer, *op. cit.* (28), pp. 117-118; idem, *PEQ*, 73, 1941, pp. 89-109; idem, *BA*, 12, 1949,

pp. 70-86; idem, apud O. Tufnell, *Lachish*, III, London 1953, pp. 342-347; Moscati, *op. cit.* (n. 29), pp. 83-98; C. C. McCown, *Tell en-Naṣbeh*, I,

Berkeley 1947, pp. 156-161; J. B. Pritchard, *Hebrew Inscriptions and Stamps from Gibeon*, Pennsylvania 1959, pp. 18-26

עונת-החפירות השנייה ברמת-רחל

כלל, בטביעות "למלך", מיוצגות בין החותמות החדשות, ורק שש מהן מטושטשות, באופן שאי-אפשר להבחין בהן בשם המקום. חלוקת הטביעות, בצירוף שתי הטביעות שנמצאו בעונה הראשונה³³), לפי הטיפוסים והשמות השונים, ניתנת בטבלה הבאה:

ה ט י פ ו ס

ס"ה	III	II	I	
7	5	1	1	חברון
15	10	—	1	זיף
1	1	—	—	שוכה
5	5	—	—	ממשת
7	6	1	—	בלתי ברורים
31	27	2	2	ס"ה

ציור 14

ציור 15

33) עונה א', עמ' 166; לוח ח', 2-3.

הבאנו דוגמות של ציורים רק מן הטביעות השלמות ביותר בכל סוג.

הציור	מספר הרישום	הכתובת	הצילום בלוח הטיפוס
1,14	944/1	למלך [חב]רן	1
2,14	591/2	[למ]לך חברן	3
3,14	278/1	[למ]לך זיה ³⁴	2
4,14	654/3	למלך [?]	11
1,15	800/1	למלך זף	111
2,15	872/9	למלך חברן	5
3,15	394/1	למלך [ך] ממש[ת]	111
4,15	894/2	[למל]ך [שכ]ה	111

בלוח ג, 6 הבאנו טביעה כפולה של "למלך ממשת". לתשומת-לב מיוחדת ראויה ידידת עם שתי טביעות זו בצד זו: האחת "למלך חברן" עם הסמל הדרכנפי, ואילו השנייה היא חותמת פרטית עם הכתובת לנרא/שבנא. טביעה זו וכן הטביעות הפרטיות התפרסמה בקרוב ברשימה מיוחדת³⁵. שבה יידונו גם משמעותם ותפקידם של טביעות "למלך" לאור החומר החדש. הטביעות החדשות נמצאו ברובן על רצפת המצודה הישראלית, ולפי שעה אין ברשותנו נתונים נוספים לקביעת זמנן.

(ג ציורי חיות³⁶)

תשע הטביעות עם ציורי החיות, בדומה לאלו שנמצאו בעונה הרא" שונה³⁷, הן, כנראה, ברובן מהשכבה V, ואף הן פרימיטיביות. כל חיה מצוירת, בדרך-כלל, עם פה פעור וזנב מורם, ויש להניח, שכוונתו של האמן היתה לצייר אריה. בשש טביעות פונה החיה ימינה, ובשתיים — שמאלה. ניתנות כאן שלוש דוגמות אפייניות (ציור 16, 1—3; לוח ג, 13—14).

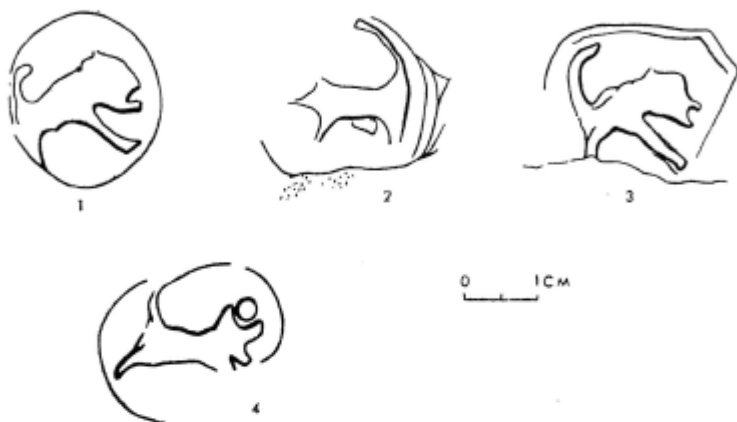
34) הכתיבה היא מרושלת: ה"י' מקוטעת, ואילו ה"פ' היא ניגאטיבית והפוכה.
35) טביעות-חותם עבריות מרמת-רחל, ארץ-ישראל, ו (ספר נרקיס), ירושלים תש"ך, עמ' 56 ואילך.

36) ארבע טביעות פרטיות, שנמצאו בעונה השנייה, התפרסמה בנספר, ראה למעלה, הערה 35.

37) עונה א', עמ' 168; לוח ח', 7—9.

עונת־החפירות השנייה ברמת־רחל

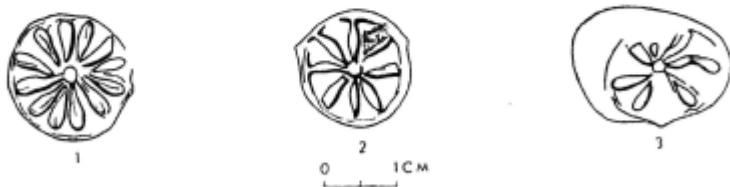
בעונת־החפירות השנייה מצאנו טביעה נוספת של חיה בעלת קרן (או קרניים?) עם ציור של עיגול סמוך לראשה. בעונה הראשונה נראתה לנו זו כחיה במצב של ישיבה³⁸, ואילו הטביעה החדשה מזכירה יותר חיה במצב רגיל, שונבה המורם פונה ימינה והעיגול הנוסף קבוע בין קרניה (ציור 16). אפשר יש לפרש טביעה זו כפר, המחזיק גלגל חמה בין קרניו³⁹.

ציור 16

(ד) ורדות ומעגלים

מצאנו עשר ידיות עם טביעות של ורדות, שכולן, כנראה, מהשכבה V. גם הפעם, כבעונה הקודמת, יש לרובן שמונה עלים (ציור 17, 2), אך יש גם יוצאות דופן: אחת בעלת שישה עלים (ציור 17, 3) ואחת בעלת שנים־עשר עלים (ציור 17, 1).

ציור 17

38) עונה א', עמ' 168; לוח ח', 7.
39) מר י. ל. רחמיני העירני על אפשרות זו.

בעונה השנייה גילינו שמונה ידידות עם חריטות של מעגלים, שהותקנו במחוגה⁴⁰). מן הראוי לציין, שחומר הידידות מרמת-רחל, שעליהן חרוטים מעגלים אלה, דומה לזה של הידידות עם הטביעות "למלך", אך בעוד שבאחת הידידות, שנמצאה בעונה הראשונה, המעגלים הם בצד הטביעה "למלך"⁴¹, הרי הפעם מופיעות על הידידות חריטות-מעגלים בלבד. בכל הידידות יש נקודה בריוק במרכז המעגלים, ששימשה לתקיעת החוד הפנימי של המחוגה. לרובן שני מעגלים קונצנטריים, החרוטים ברדיוס שונה מאותה נקודה מרכזית. מידות המעגלים דומות לאלו של גבעון⁴²): קוטר המעגל הפנימי הוא 8—12 מ"מ וקוטר המעגל החיצוני הוא 14—18 מ"מ. בידידת אחת יש חריטה של מעגל אחד בלבד בקוטר של 11 מ"מ מסביב לנקודה המרכזית (לוח ר', 15). עובדה זו מאשרת את השערתו של פריצ'ארד, ששני המעגלים הותקנו, זה אחר זה, באמצעות שתי מחוגות מגודל שונה, לאחר קידוח החור המרכזי, שהוא, בדרך כלל, צמוק יותר⁴³).

אין ברשותנו נתונים נוספים על תפקיד הוורדות והמעגלים או על זמנם המדויק, אך ברור, שיש להם קשר הדוק עם הטביעה "למלך".

(ה) טביעות "יהד—יהוד"

מספר הטביעות הגדול ביותר, שנמצאו בעונה הנדונה, נמנה, בדומה לאלו מן העונה הקודמת, עם סוג זה, וכולן הן מהתקופה הפרסית. היינו, מהשכבה IV; ואולם מאחר שלא נתגלו לוקוסים ברורים מאותה תקופה— אין בידינו לקבוע את זמנן המדויק, משלושת הסוגים העיקריים, שעליהם עמדנו בסקירה הקודמת⁴⁴). נתגלו הפעם שני הסוגים הראשונים בלבד. מן הראוי לציין, שבעונה השנייה לא נמצאה אף טביעה אחת מסוג טביעות "העיר"⁴⁵) או "ירשלם", אך לעומת זה נתגלו בה שני סוגים חדשים; ולפיכך יש לחלק את הטביעות החדשות לארבעה סוגים עיקריים, ששניים מהם זהים עם הטיפוסים שנדונו בסקירה הראשונה.

40) השווה עכשיו במיוחד: Pritchard, *op. cit.* (n. 32), pp. 20—23

41) עונה א', עמ' 166; לוח ח', 3.

42) ראה הלוחות אצל פריצ'ארד, כנ"ל (הערה 32), עמ' 20—21.

43) ר' למעלה, עמ' 20.

44) עונה א', עמ' 169—171.

45) יש להדגיש, שהפעם, כבסקירה הקודמת, הנני נוקט במונח זה רק לשם

פשטות, בלא לקבוע, שזו היא הקריאה הנכונה.

עונת-החפירות השנייה ברמת-רחל

ציור 18

(1) טביעת "יה". אלו הן הטביעות העגולות, שצוינו בעונה הקודמת (כסוג ב' 46). מצאנו שמונה-עשרה טביעות מקבוצה זו, שבכולן מופיעות האותיות "יה" בלבד בתוך המעגל (ציור 18, 1-4; לוח ו, 10-11) 47). טביעה אחת היא בצורה ניגאטיבית, והיא בה היא משובשת (ציור 18, 3). לסוג זה יש לייחס גם שתי טביעות זהות עם תשליב של קווים (ציור 18, 5; לוח ו, 12). כאן שלובות זו בזו י' ניגאטיבית רה' פוזיטיבית.

(2) טביעות "יהד". אלו הן הטביעות המרובעות, שנקבעו בעונה הראשונה (כסוג א' 48). בסך-הכל נתגלו שבע טביעות מקבוצה זו, שכולן מכילות את האותיות "יהד", אך שתיים מהן שונות במקצת בצורתן מן השאר. חמש מהן הן מהסוג הרגיל של טביעות מרובעות, שבחלקן התחתון כתובות האותיות "יהד" 49). מעניין לציין, שהחותמת גדולה, בדרך כלל, מן הכתובת, ומעל לאותיות בולט שטח ריק, שאף הוא שייך לחותמת. כבר בעונה הקודמת הבחנו בטביעה אחת, שבה נראה סימן נוסף מעל ל"ה, אך צורתו היתה מטושטשת, ואי-אפשר היה לזהותו 50). בשלוש טביעות חדשות, שהן שבורות או מוטבעות באופן חלקי בלבד, לא נשתמרו סימני החותמת מעל לכתובת. בשתי טביעות, שהוטבעו באופן טוב, נראים בבהירות שרידים

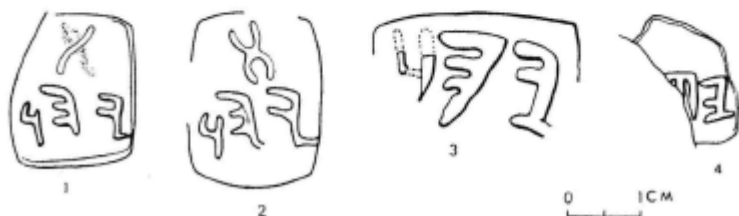
46) עונה א', עמ' 170. (47) השווה עונה א', לוח ט', 5.

48) עונה א', עמ' 169.

49) השווה עונה א', ציור 15 (עמ' 170); לוח ט', 2.

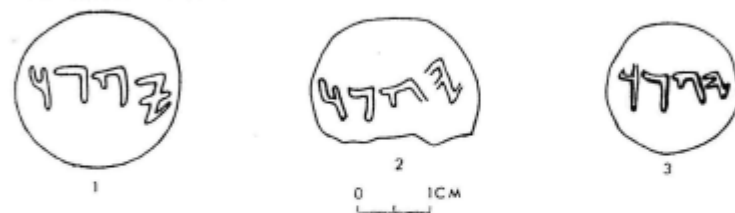
50) עונה א', עמ' 169.

של סימן נוסף מעל לכתובת (ציור 19, 1—2; לוח ו, 9—8). שאף כאן הוא מטושטש, אך בדיקה קפדנית מוכיחה, שהיתה לו צורה של X (כמספר 8 פתוח משני הצדדים). צורה דומה מופיעה גם בסוג החדש של טביעות "פחוא" (ראה להלן). אולי יש להסיק מעובדה זו, שהדברים אמורים בסמל ממלכתי, הקשור בפחוות יהוד. — שתיים מטביעות "יהד" שונות בצורתן מן השאר (ציור 19, 3—4), והן נראות כחוליה מקשרת בין טביעות "יה" המקור צרות. שתיהן קבועות במסגרת מרובעת (או סגלגלה) קטנה, שלא היה בה מקום לסמל מעל לאותיות. צורת האותיות כאן דומה לדרך הכתיבה הגסה יותר של טביעות "יה".

ציור 19

(3) טביעות "יהוד". נתגלו שלוש טביעות עגולות חדשות עם הכתובת "יהוד" (ציור 20), מן הטיפוס שנתגלה לראשונה בבדיקת 1956⁵¹). אחת מהן ברורה מאוד, ואין כל ספק באמיתותה של קריאה זו (ציור 20, 3; לוח ו, 7); שתיים האחרות מטושטשות יותר, אך בהשוואה לברורות ניתן לקראן בוודאות. לאלו ניתן להוסיף טביעה חמישית, שרק עכשיו אפשר להציע את קריאתה הנכונה. אחת הטביעות של העונה הראשונה נקראה באורח עראי

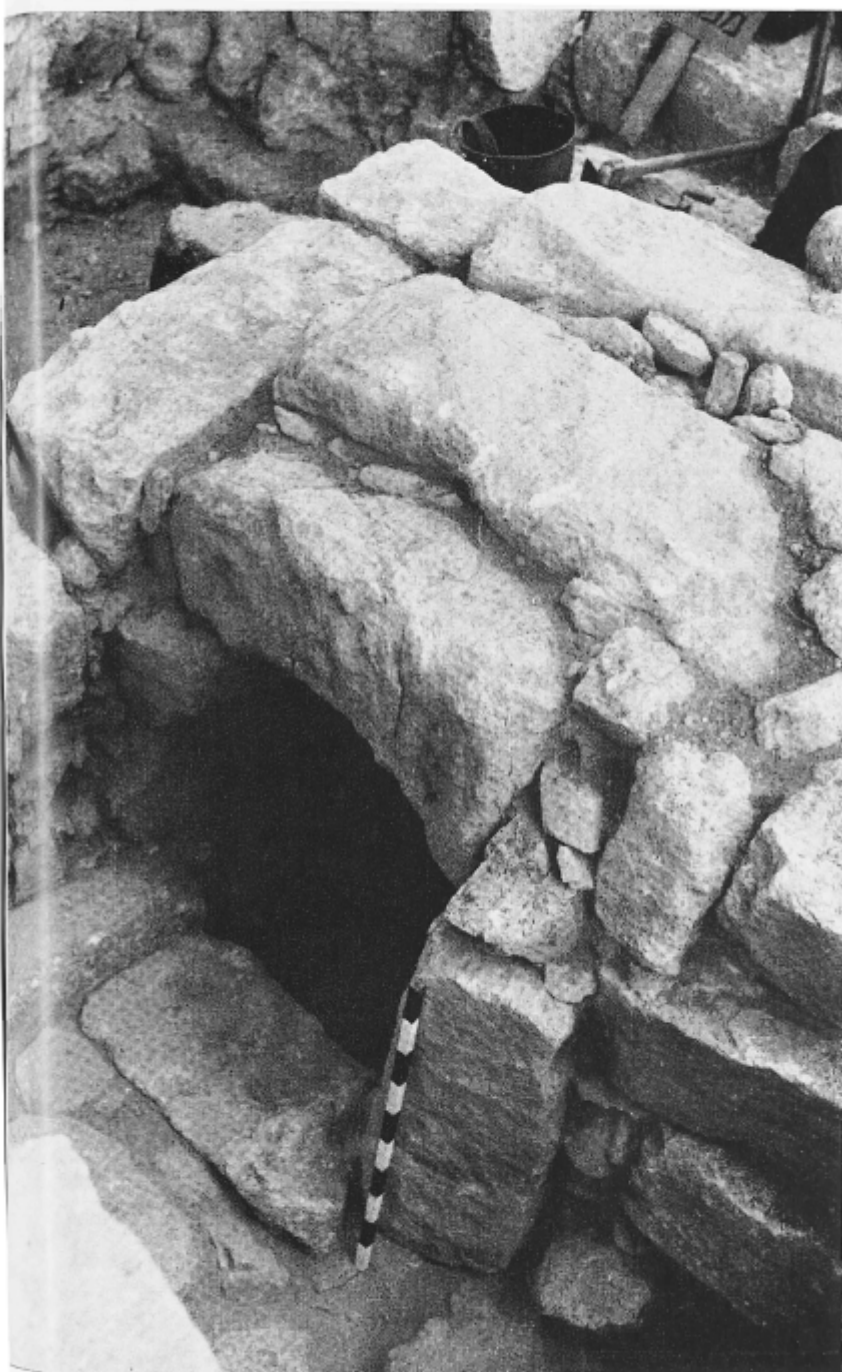

ציור 20

51) ראה: Y. Aharoni, Some More YHWD Stamps, *IEJ* 9, 1959, pp.

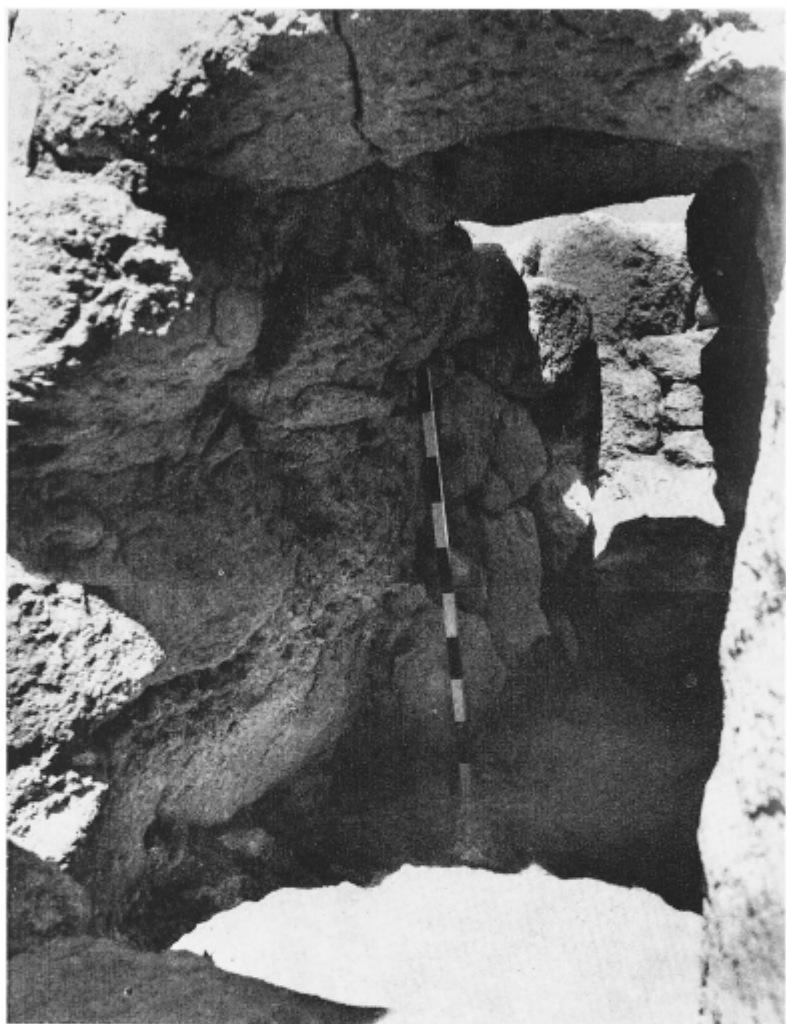

מראה כללי של שטח החפירה, מבט לדרום. מלפנים החומה הישראלית עם מעבר הסתרים (השכבה V) ואחריהם קירות האולמות הביזנטיים (שכבות III—II).
[למאמרו של י. אהרוני]

הכניסה למעבר־הסתרים בחומת הסוגרים, מבט לצפון־מערב.

[למאמרו של י. אהרוני]

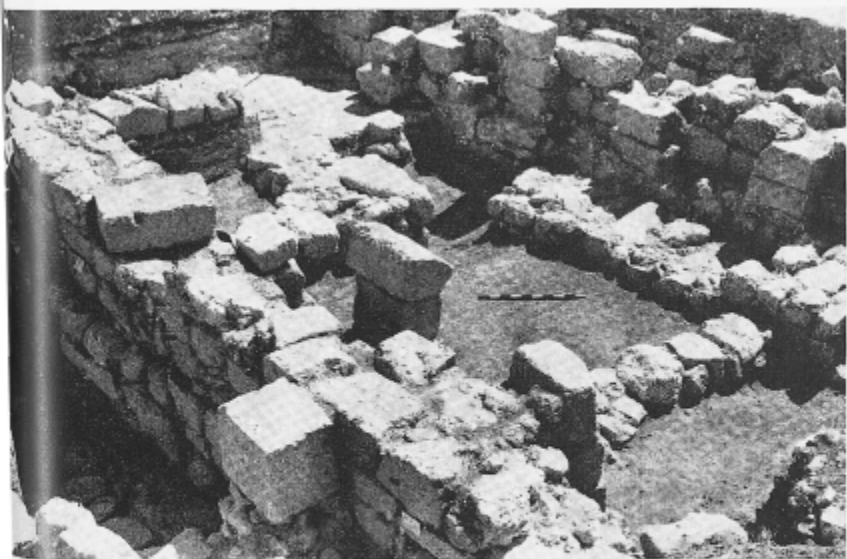

מעבריהסתרים בחומת הסוגרים, מבט לצפון.

[למאמר של י. אהרוני]

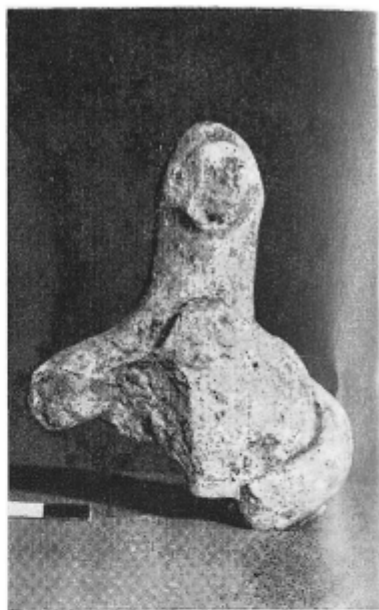
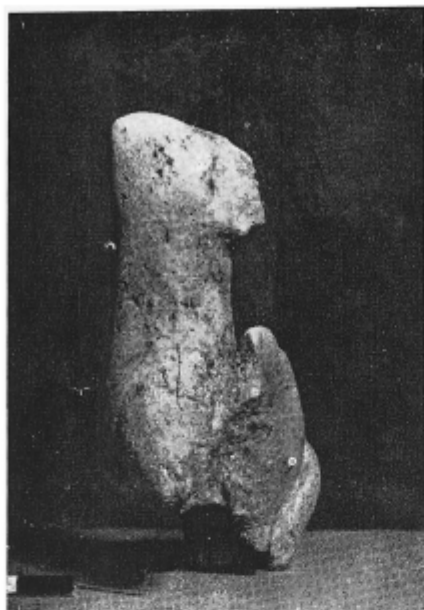

1. חומת הסוגרים ומעבר־הסתרים (השכבה V), מבט למזרח.

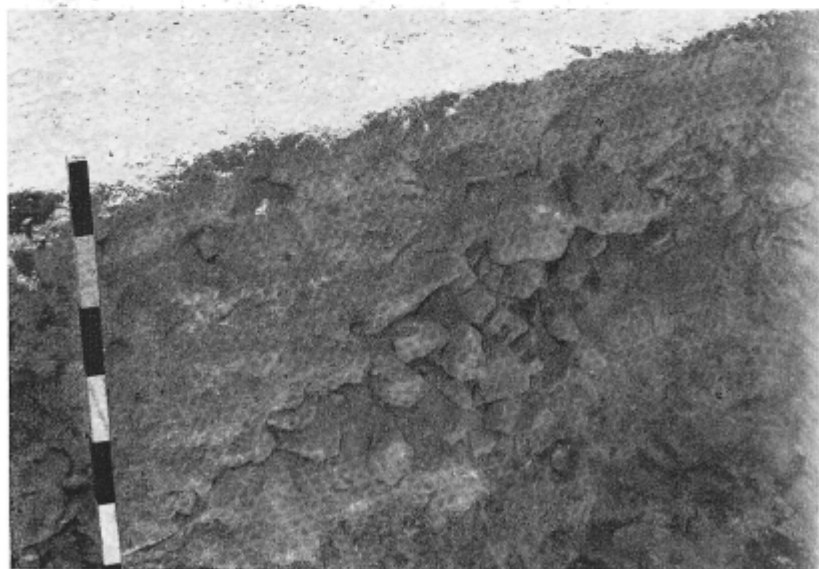

2. האולם הביזנטי (לוקוס 260) והקירות הישראליים שמתחתיו (לוקוסים 299, 310).
מבט לדרום־מזרח.

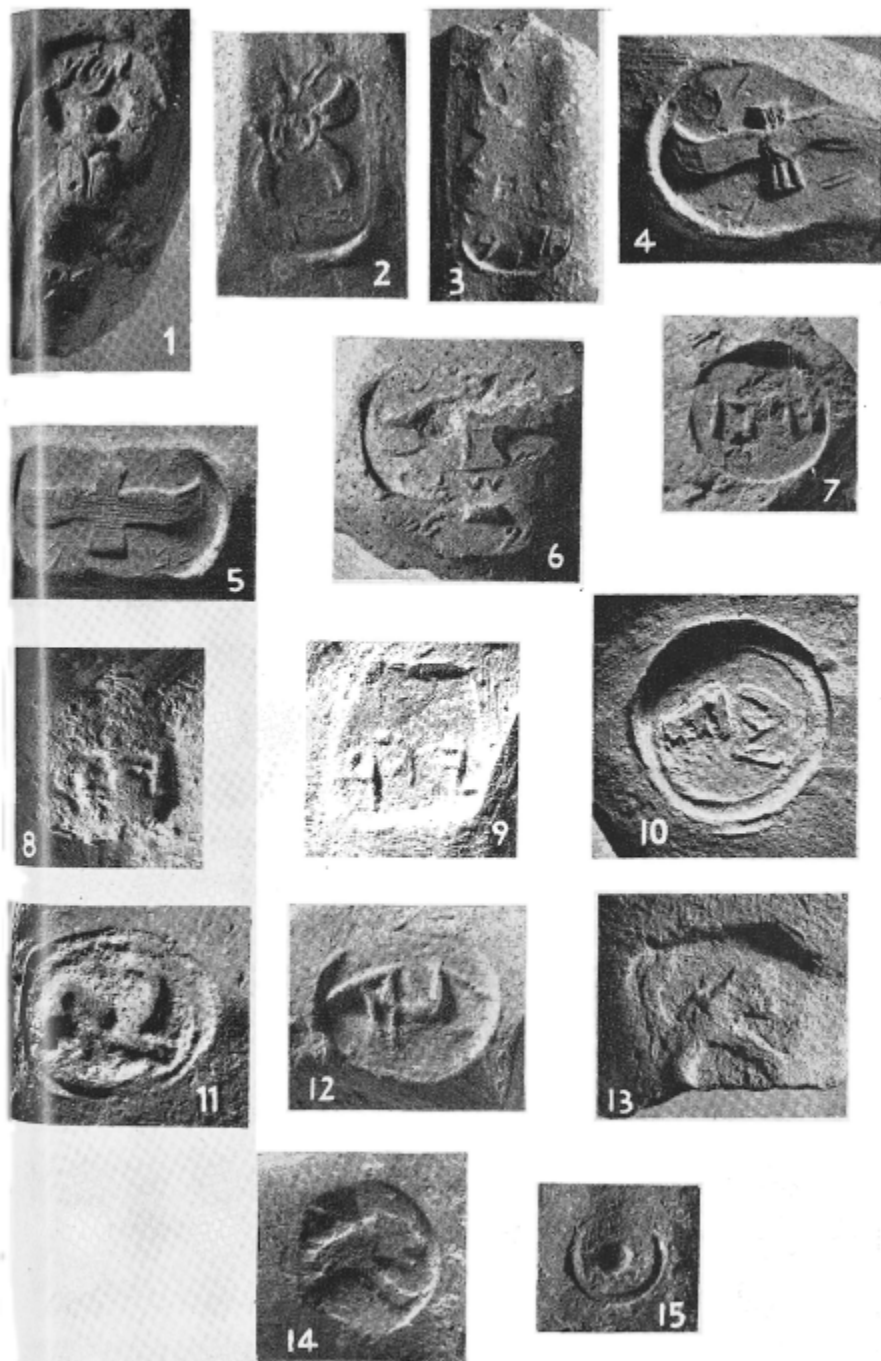
[למאמרו של י. אהרוני]

1-2. צלמית חרס מהשכבה V.

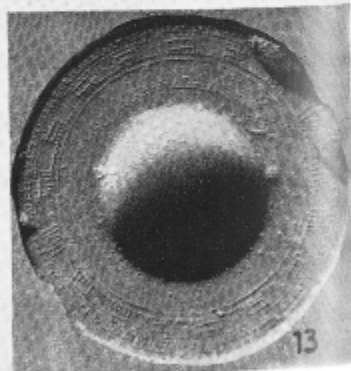
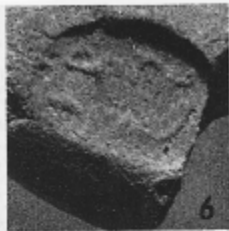

3. חתך ברצפת החצר הישראלית (השכבה V).
[למאמרו של י. אהרוני]

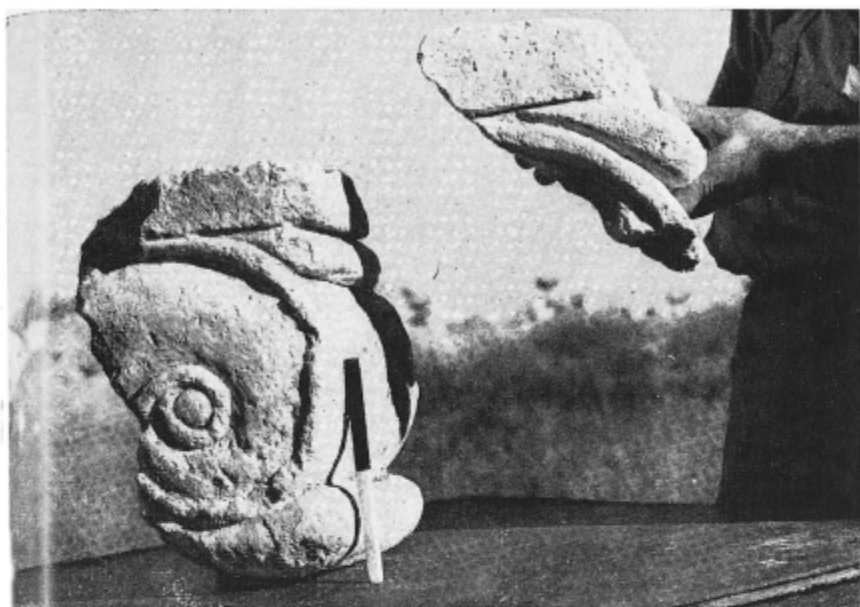

טביעות-חותם, 1-6, 13-15 השכבה V ; 7-12 השכבה IV; גודל מקורי.

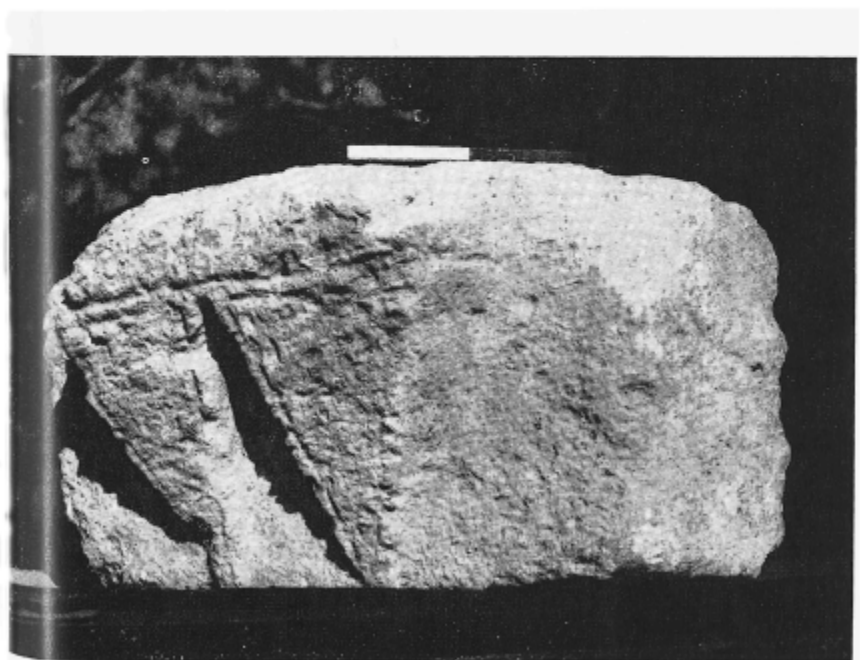
[לסאמרן של י. אהרוני]

10-11. טביעות-חותם מהשכבה IV; 11. אוסטרקון עברי, השכבה V; 12. משקולת, השכבה V;
 13. קערית-תמרוקים, השכבה V; גודל מקורי פרט ל-7, 8, 9, 10 שהנם הגדלה של 1, 2, 3, 5.
 [למאמרו של י. אהרוני]

1. שברים של כותרות פרוטוראיאוליות.

2. אבן עם תבליט של שני משולשים.

[למאמרו של י. אהרוני]

"לדשן", אך ציינו אותה שעה, שהקריאה אינה ברורה והשם נראה מוזר⁵²). השוואתה של טביעה זו לטביעות החדשות אינה מניחה מקום לספק, שיש להפוך את הטביעה ושהיא מכילה את ארבע האותיות "יהוד" — כאן יש להזכיר טביעה נוספת, שנתגלתה השנה, שהיא זהה עם טביעה, שנמצאה בעונה הראשונה⁵³) והידועה גם מיריחו⁵⁴). היא ניגאטיבית ומכילה שתי שורות כתב, שהצענו לקראן "לדהעיר" — שם בלתי מוכן⁵⁵). עיון מדוקדק בטביעה מגלה, שהשורה הראשונה אינה ישרה וכי האות הראשונה (ל?) כתובה בעצם בין שתי השורות. במרכז מצויות ארבע האותיות דה/יו, שמהן אפשר להרכיב — בשינוי סדר — את המלה "יהוד". יש דמיון מסוים בין קבוצת אותיות זו ובין טביעות "העיר", שאף בהן באות האותיות "יהוד" בסדר מתחלף⁵⁶). אם נקבל את ההנחה, שארבע האותיות המרכזיות מהוות את המלה "יהוד", הרי נוכל לפרש את חצי המעגל שמימין (ע?) כוואריאציה נוספת של הסמל. אמנם יקשה לפרש את הסימן הנוסף, ואף ההצעה לראות בו פ' הפוכה, כקיצור של "פחוא" (ראה להלן), היא דחוקה ביותר. אף־על־פי שקשה להציע פירוש משביע רצון לכל הסימנים של טביעה זו — יש מקום להשערה, שאין היא אלא סוג נוסף של טביעות "יהוד".

4) ט ב י ע ו ת " פ ח ו א ". בעונה זו נמצאו ארבע טביעות מסוג חדש, שבהן מופיעה המלה "יהוד", בתוספת המלה "פחוא":

(א) מספר הרישום 161/3 (ציור 21; לוח ז, 1). הידית נמצאה בלוקוס 256 (ריבוע T—14). בעייה־מפולת שמתחת לרצפה הביזנטית, שבה נתגלתה גם האבן עם שני המשולשים (ראה למעלה). החותם טבוע בקצה העליון של ידית בעלת רכס שטוח במרכזה. הטיין הוא חום עם ליבה אפורה וגריסים לבנים ואפורים. הטביעה סגלגלה (אובלית), ומידותיה הן 19×27 מ"מ. היא מכילה שלוש שורות־כתב, המגיעות מכל צד עד לקצה הטביעה:

י ה ו ד

י ה ו ע ז ר

פ ח ו א

52) עונה א', עמ' 167. ציור 12; לוח ה, 6.

53) עונה א', עמ' 167. ציור 13—14; לוח ה, 5.

54) עונה א', עמ' 46. (55) עונה א', עמ' 167.

56) השווה את הטבלה אצל דירינגר, כנ"ל (הערה 28), לוח XV, 9—30; XVI, 1.

ציור 21

שורה א': ארבע האותיות ברורות ואין שום ספק בקריאתן. זוהי הטביעה הברורה ביותר של הכתובת "יהוד", הנותנת מושג יפה על האותיות, במיוחד על ה"ד" וה"ד", של כתובות אלו.

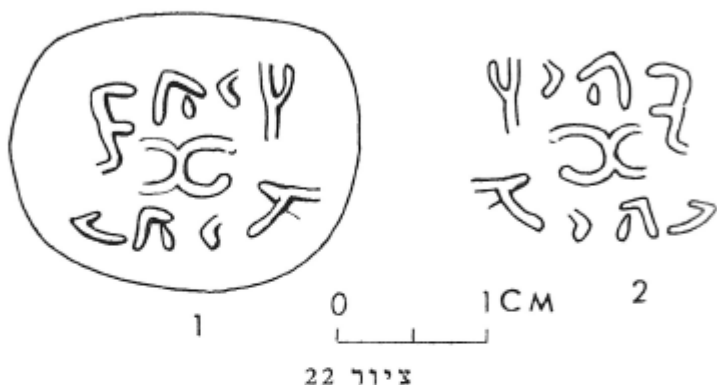
שורה ב': כמרכן אין ספק בקריאת שלוש האותיות הראשונות — "יהו", הדומות לאלו של השורה הראשונה. האותיות הרביעית והחמישית מטושטשות במקצת, אך חצי העיגול של האות הרביעית יכול להיות רק ע', ואילו האות החמישית דומה ביותר ל"ז". האות האחרונה עשויה להיות ד' או ר'. יש לה ראש פתוח, בדומה לזה של ה"ד" של "יהוד", אך הקו המאונך שלה הוא קצת ארוך יותר. גם בכתבי ייב מתקופה זו, בקירוב, מופיעה ר' פתוחה, שקשה מאוד להבחין בינה לבין ד'. אם קריאתן של שתי האותיות הקודמות נכונה היא, הרי באה כאן בחשבון רק ר'. במקרה זה נקבל את השם יהועזר, שהוא אחד השמות השכיחים ביותר, במיוחד בימי בית שני.

שורה ג': שלוש האותיות הראשונות הן ברורות: "פחור" ואילו האות האחרונה דחוקה במקום צר, והיא נוגעת מלמעלה ומימין באותיות הסמוכות. ברורים רק הקו האלכסוני והקו המאונך, שאפשר לפרשם כאות ת'; אך ייתכן כי היה קו מאוזן שני, ובמקרה זה תבוא בחשבון הקריאה א'. על-פי טביעה זו בלבד היה קשה להכריע בין שתי אותיות אלו, אך על-סמך חלק מן הטביעות האחרות יש להכריע לטובת ה"א". — על פירוש הכתובת ידובר להלן, במסגרת הדיון על כל הטביעות "פחור".

(ב) מספר הרישום 557/3 (ציור 22; לוח ז, 2). הידית נמצאה בלוקוס 274b (ריבוע — 14V) בתוך מפולת אבנים מתחת לרצפה הביזנטית. החותם טבוע בקצה העליון של ידית בעלת רכס במרכזה. הטין כתום עם גריסים לבנים ושחורים. הטביעה סגלגלה ומידותיה הן 18×23 מ"מ. היא מכילה שתי שורות־כתב בצורה ניגאטיבית, וביניהן מופיע סימן נוסף:

יהוד

פחוא

שורה א': אף בטביעה זו אין שום ספק לגבי קריאת השורה העליונה. הכתיבה רחוקה יותר והאותיות קצרות ורחבות יותר מאשר בטביעה הקודמת, אך צורתן הכללית דומה.

שורה ב': גם כאן ברורות הן שלוש האותיות הראשונות (משמאל לימין, הואיל והכתב הוא ניגאטיבי): "פחור". אמנם ה"ח" דומה מאוד ל"ה" שבשורה הראשונה, אך שתי אותיות אלו דומות זו לזו בתקופה הנדונה, במיוחד בכתב רהוט. לעומת זה קיים ספק מסוים לגבי קריאת האות האחרונה (הימנית). גם כאן ברורים הקו המאונך והקו המאוזן, ואפשר יש קו מאוזן שני, נמוך יותר, אף בטביעה זו יש שתי אפשרויות־קריאה: "פחות" או "פחוא", ושוב העדיפנו את האחרונה, במיוחד לאור שתי הטביעות הבאות. אמנם יש לציין, שצורתם של שני הקווים המאוזנים של ה"א", היוצרים מעין משולש, היא פוזיטיבית, בניגוד לכתיבה הניגאטיבית הכללית של טביעה זו, אך חילופים כגון אלה רגילים הם בתקופה הנדונה, בעיקר בקווי ה"א", שצורתם משתנה.

בין שתי שורות הכתב רואים באופן ברור סימן נוסף, שהוא חציעיגול פתוח כלפי ימין. משמאלו יש גוש־חצץ גדול, המפריע לקווי הטביעה.

מסיבה זו אין בטחון בדבר, אם הסימן נמשך שמאלה ומה היתה צורתו. ייתכן, כי גם בטביעה זו היה סימן א, מושכב על הצד, אך רק אחד משני הצאי העיגולים נראה בבירור.

(ג) מספר הרישום 972/1 (ציור 23; לוח ז, 3). הידית נמצאה בלוקוס 329 (ריבוע — 18X), כ־20 ס"מ מעל לרצפה של השכבה V. החותם טבוע בקצה העליון של ידית בעלת רכס שטוח במרכזה. הטין חום־צהוב עם ליבה אפורה וגריסים לבנים ושחורים. הטביעה היא עגולה וקטרה 20 מ"מ. היא מכילה שתי שורות־כתב, מחולקות על־ידי קו כפול:

י [ה] ד

פחוא

ציור 23

השורה א': ברור ביותר הוא הסימן האחרון (משמאל), הדומה בצורתו ל־μ יוונית; ומאחר שהכתב הוא פונית־יבי, כפי שמוכיחה במיוחד השורה התחתונה, הרי אין זו אות, אלא, כנראה, שוב אותו סמל, שבו הבחנו בטביעה הקודמת ובטביעות "יהד". אין ספק בדבר, שלטביעה זו צורה של חצי מעגל, פתוח כלפי מעלה עם שני קווים נמשכים כלפי מטה. דמותו הכללית מזכירה את הסמלים הקודמים. אך עיבודו הגס נותן מקום להנחה, שאין זו אלא ואריאציה של שני המעגלים הפתוחים (8). שאר האותיות בשורה זו הן מטושטשות מאוד. מימין לסמל אפשר להבחין בחלקה העליון של ד' פתוחה, ואילו האות הראשונה היא, כנראה, י'. השטח ביניהן פגום לגמרי. הרווח מספיק

לאות אחת רחבה, או לשתיים צפופות; ומסתברת אפוא הקריאה "יהד" או "יהוד".

השורה ב' מכילה ארבע אותיות ברורות למדי: האות הראשונה (פ') צמודה למסגרת; האות השנייה (ח) כתובה בצפיפות רבה, אך שני הקווים המאונכים נראים יפה; חלקה העליון של האות השלישית (ר) מטושטש במקצת, אבל אין להעלות על הדעת קריאה אחרת; האות האחרונה היא א' ברורה. יוצא אפוא, שהקריאה היא "פחוא".

(ד) מספר הרישום 1131/1 (ציור 24, 2; לוח ז, 5—6). הידית נמצאה בלוקוס 324 (ריבוע—20X), בגובה של 50 ס"מ מעל לרצפת החצר של השכבה V. החותם טבוע בקצה העליון של ידיית חלקה. הטין חום-ורוד עם גריסים חומים ואפורים. הטביעה סגלגלה ומידותיה הן 24×16 מ"מ. טביעה זהה נמצאה גם בעונה הקודמת (מספר הרישום 3382; ציור 24, 1; לוח ז, 4). אך לא פרסמנוה בסקירה הראשונה, שכן לא היה בטחון בקריאתה. עכשיו אפשר להציע קריאה, המבוססת על השוואת שתי הטביעות, המשלימות זו את זו (ציור 24, 3). הטביעה מכילה שתי שורות של כתב עם ארבעה סימנים בכל אחת. הכתב הוא ניגאטיבי, ושתי השורות פונות בכיוונים הפוכים. משמע, שתחילה יש לקרוא את השורה העליונה משמאל לימין, ולאחר-מכן צריך להפוך את הטביעה ולקרוא את השורה השנייה, שאף היא עליונה וניגאטיבית (משמאל לימין; ציור 24, 4). היתה אפוא כוונה להטביע את הכתב בעיגול, בדומה לחותמת-דואר מודרנית. בהתאם לכך מתקבלת הקריאה הבאה:

י ה ד

פ ח ו א

1

2

3

4

ציור 24

השורה א': גם בטביעה זו מופיע הסמל הנזכר, הפעם לפני האותיות של השורה העליונה (משמאלן). בטביעה של העונה הראשונה מטושטש הוא סמל

זה, אך בטביעה החדשה ברור הוא למדי וניכרת בו הצורה של שני המעגלים הפתוחים. (הבאנו צילום כפול של טביעה זו, כי הצילום השני [לוח ז, 6] מבליט את הסמל). לעומת זה בולטת יותר ה"י בטביעה השנייה, שהיא בדרך־כלל, ברורה יותר. שתי האותיות האחרונות ברורות בשתי הטביעות: ה"ד' היא רגילה, ואילו ה"ה' דומה ביותר ל"ח'. וכבר הזכרנו את הדמיון בין שתי אותיות אלו (וראה להלן).

השורה ב': האות הראשונה בה היא פ' רגילה, שהקצה התחתון שלה מתקרב אל ה"ד' של השורה הראשונה, באופן שנוצר מעין מעגל של אותיות; לאות השנייה צורה של ה' רגילה, שהיא אפיינית ביותר לטביעות "יה"; ה"י קשורה בחלקה התחתון אל האות הקודמת (ה"ה'); והאות האחרונה היא א' בכתיב ארמי מובהק, בדומה לכתובות ייב, או לכתובות מאוחרות יותר. הופעתה של ה"א' בצורה זו בטביעות הנדונות מפגיעה היא, אך אין אות אחרת דומה לה. מתקבלת אפוא הקריאה: שהוא. הכותב לא הבחין, כנראה, כהלכה בין האותיות הדומות ה' ר"ח' והחליף זו בזו. ברי הדבר, שבמקום "יחד/פחוא" יש לקרוא, בהתאם לטביעות האחרות: "יהד/פחוא".

פירוש הכתובות. מסתבר, שארבע הטביעות הנדונות נמנות עם סוג אחד, והן משלימות זו את זו בכל הנוגע לקריאתן ופירושן. בשלוש מהן מופיעה הכתובת "יהוד/יהועזר/פחוא", בצירוף הסמל המיוחד, בעוד שבאחת באה הכתובת "יהוד/יהועזר/פחוא". — נראית ביותר התצעה, שהועל"תה על־ידי מר ש. ייבין בזמן ביקורו בחפירות, והיא, שיש לפרש את המלה "פחוא" כצורה ארמית של המלה פחה עם ה' הידיעה, כלומר, "הפחה". תואר הפחה, כמי שהיה ממונה על מדינת (= פרובינציה) יהודה בימי שלטון פרס בה, ידוע מן המקרא, שבו נמצא גם הצירוף "פחת־יהודה" (ר' חגי א. א וכו'). בכתבי ייב מופיעה הצורה הארמית "פחת יהוד"⁵⁷, אך בהם באה המלה "פחתא" בהוראת הפחה⁵⁸. מתוך הטביעות החדשות יש לשער, שביהו"ד היתה בשימוש המלה "פחוא" במשמעות הפחה⁵⁹. מכאן ניתן להסיק, שהכתובת "יהוד יהועזר פחוא" פירושה: "יהוד, יהועזר הפחה". — בשלוש הטביעות האחרות בא סמל במקום שמו של הפחה. על־כן יש לפרש את

A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B. C.*, Oxford 57

1923, p. 114, No. 30, l. 1

58) התרגום הארמי של כתובת בחוסטן, קאולי. כנ"ל, עמ' 252, שורה 18.

59) בדבר ההסבר הלשוני — ראה מאמרו של י. קוטשר (עומד להתפרסם).

הטביעות "יהוד — פחוא" במשמעות "יהוד, הפחה", בצירוף הסמל הממלכתי. סמל זה מזכיר, כאמור, את זה המופיע על המשקלות⁶⁰, ואפשר התפתח ממנו סמל המעגל עם הקו בתוכו, המופיע כסימן רביעי בטביעות "העיר", שאף אותו יש בוודאי לפרש כסמל ממלכתי⁶¹. כחוליה מקשרת ביניהם יש לראות את הסמל מייב של עיגול ובתוכו צלב, המופיע בצד הכתובת "למלך"⁶².

הטביעות החדשות הן עדות אפיגראפית ראשונה מארץ־ישראל לקיום משרת הפחה ביהודה בתקופה הפרסית. מן המקרא ידועים לנו שמותיהם של שלושה פחות יהודיים ביהודה, והם ששבצר, זרובבל ונחמיה, ואילו מתוך כתבי יב נודע לנו שמו של פחה רביעי (בצורתו הפרסית: בגוהי), שמשל ביהודה אחרי נחמיה, בסוף המאה ה'ה' לפסה"נ. מן הטביעה החדשה לומדים אנו את שמו של פחה חמישי ביהוד־יהודה והוא יהועזר. שם זה מעיד ברורות על בעליו שהיה יהודי. — אין זו הפעם הראשונה, שאנו נתקלים בשמו של איש, נוסף לטביעות "יהוד", ביריחו, וכנראה בגזר, נמצאה הטביעה "יהוד/אוריו"⁶³. בעונה הראשונה של החפירות ברמת־ההל נתגלתה הטביעה [יה]וד [בע? נה]⁶⁴. על אחת ממתבעות "יהוד" מבית־צור מופיע השם יחזקיהו⁶⁵. מתוך הטביעה החדשה יש להסיק בוודאות, שיהועזר כיהן במשרת הפחה. בקשר לכך מתעוררת השאלה, אם אין לראות גם בשאר האנשים, ששמותיהם מופיעים על טביעות "יהוד", פחות של יהודה בתקופה הפרסית. השערה זו נוגעת במיוחד לשם יחזקיה, שכן קשה להשלים עם ההנחה, שאדם, שאינו פחה, יהיה רשאי לטבוע מטבעות ביהודה⁶⁶.

60 י. ירין מציע עכשיו לפרש את הסמל שעל המשקלות כסמל ממלכתי. שבא במקום הנוסח "למלך" ושהתפתח אולי מן הסמל שעל טביעת "למלך". ראה: Y. Yadin, *Ancient Judaean Weights and the Date of the Samaria Ostraca*, *Scripta Hierosolymitana*, 8, 1960, pp. 5–8

61 עונה א', עמ' 170. 62 עונה א', עמ' 169. הערה 30.

63 נ. אביגד, סוג חדש של חותמות יהוד, ידיעות, כב (תשי"ח), עמ' 3–10;

י. אהרוני, כנ"ל (הערה 51), עמ' 55.

64 אביגד, כנ"ל, עמ' 8–9; י. ירין, בהערה למאמר הנ"ל של נ. אביגד, עמ' 10.

O. R. Sellers, *The Citadel of Beth-Zur*, Philadelphia 1933, pp. 65

73–74, Fig. 72; E. L. Sukenik, *JPOS*, 14, 1934, pp. 178–182; 15, 1935,

pp. 341–343

66 ראה במיוחד אביגד, כנ"ל (הערה 63), עמ' 5 ואילך.

עם זאת קיימים נימוקים כבדי־משקל להשערה, שאנשים אלה היו כוהנים, ואולי אף כוהנים גדולים של יהודה. מקובל הוא לזהות את יחזקיה עם Ἐζεκιῆς הכהן הגדול בימיו של תלמי א', שלפי יוסף בן־מתתיהו היה בן 66 שנה (נגד אפיון א. כב), ואין זה כלל מן הנמנע, שכבר בתקופה הפרסית שימש במשרה רמה זו⁶⁷). הפרופ' נ. אביגד שיער, שיש קשר בין אוריו לבין מרמות בן אוריה בן הקוץ (נח' ג, ד, כא), שנמנה עם משפחת כוהנים נכבדה בירושלים בימי נחמיה⁶⁸). השם יהועזר ידוע לנו רק מתוך חותם אחד עם הכתובת "ליהועזר בן עבדיהו"⁶⁹), שלפי צורת אותיותיה יש לייחסה, כנראה, לתקופה הפרסית. ד"ר י. מ. גרינץ העירני על העובדה, ששם זה שכח ביותר בימי בית שני ובתקופת התלמוד בקרב משפחות הכוהנים⁷⁰). ההשערה, שהאנשים המופיעים במטבע ובטביעות "יהוד" הם כוהנים, עוררה את השאלה, אם יש להניח, שהיו "שתי רשויות מיסוי: זו של המקדש וזו של המדינה?"⁷¹). תשובתו של אביגד היא, שהדבר אינו מתקבל על הדעת במדינה קטנה כיהודה. הוא משער, שבידי הכהונה היו גם סמכויות המינהל האזרחי, ועל־כן הוטבעו גם מטבעותיה של פחוות יהודה האוטונומית "על־ידי הכוהנים הגדולים, ולא על־ידי מושלי המדינה, שאחרי נחמיה היו, כנראה, כולם פרסים"⁷²). — דומני, שהטביעות החדשות מקרבות אותנו לפתרונה הפשוט יותר של בעיה זו, והוא, שבפרק־זמן מאוחר יותר של השלטון הפרסי בארץ ריכזו איש אחד בידיו את משרות הפחה והכהון הגדול. אמנם בסוף המאה ה־ה' מוצאים אנו עדיין ביהודה את הפחה והכהון הגדול זה בצד זה, לפי העדות של כתבי ייב⁷³), אך בתקופה ההלניסטית, היינו, בימי שלטונם של בית־תלמי ושל בית־סלבקוס, מופיע הכהון הגדול בלבד כסמכות

67) ראה לאחרונה אביגד, כנ"ל, עמ' 6.

68) כנ"ל, עמ' 6 ואילך. שאלת זיהויו של בענה היא מסובכת יותר, במיוחד מאחר שהשלמת השם אינה בטוחה. וראה ידין, כנ"ל (הערה 64).

Diringer, *op. cit.* (n. 28), pp. 185 f; Pl. XIX, 26 (69)

70) כגון משנה, חגיגה ב, ז; קדמ' יו, ה, ד; שם, שם, יג, א, ועוד.

71) אביגד, כנ"ל, עמ' 9. 72) כנ"ל, עמ' 6.

73) אמנם אין בטחון בסברה המקובלת, שבגוהי היה פרסי, כי שם פרסי זה היה שכח גם בין היהודים שחזרו מבבל (נח' ז, יט ועוד); אף היהוי האפשרי של פחה זה עם Βασιλεύς של יוסף בן מתתיהו (קדמ' יא, ז, א) אינה עדות מוכרעת למוצאו של בגוהי זה.

העליונה בעניינים האזרחיים והדתיים של יהודה, ואף מלכי החשמונאים ריכזו בידיהם את סמכויות הכוהן הגדול והמושל האזרחי.

מתי הונהג שינוי זה? מאז גילויים של כתבי־יב שיערו החוקרים, שהתמורה חלה רק עם ביטול השלטון הפרסי בארץ⁽⁷⁴⁾. אמנם יוסף בן־מתתיהו מספר, שהכוהן הגדול בלבד הקביל את פני אלכסנדר (קדמ' יא, ה, ד—ה), אך לסיפור זה התייחסו כאל אגדה⁽⁷⁵⁾. דומני, שמתקבלת יותר על הדעת ההנחה, שהשינוי חל בתקופה הפרסית, אך לא בצורה של ביטול משרת הפחה של יהודה, אלא על־ידי ריכוז שתי המשרות של הפחה והכוהן הגדול ביד אחת. הנחה זו מקרבת אותנו להשקפתו של אולברייט, המייחס אותן טביעות למאה הרביעית לפסה"ג⁽⁷⁶⁾, בניגוד לדעתו של אביגד ולסברתו הקודמת של כותב הטורים האלה, שהן מן המאה החמישית⁽⁷⁷⁾. לצערנו, אין החומר החדש, שנתגלה ברמת־רחל, מספיק לקביעה כרונולוגית מדויקת יותר⁽⁷⁸⁾.

אפשר לראות בטביעות החדשות עדות ברורה לכך, שלכדים עם הטביע" עות "יהד" לסוגיהן השונים היה קשר לעניין גביית המסים של פחוות יהודה, בדומה לטביעות "למלך" מימי בית ראשון. בטביעות אלו חלו קיצורים שונים. בטביעה "יהוד, יהועזר פחוא" יש לראות, בוודאי, את הנוסח המלא, המכיל את שם המדינה, הפחה ומשרתו. נוסח זה התקצר, מצד אחד, ל"יהוד פחוא" בלבד, בצירוף הסמל הממלכתי שבא במקום שם הפחה; ולטביעות "יהוד, אוריו", מצד שני, שבהן חסרה המלה "פחוא"⁽⁷⁹⁾. אלה שוב התקצרו ל"יהוד", "יהד" ו"יה", בחלקן בצירוף הסמל הממלכתי.

(74) י. קלוזנר, היסטוריה של הבית השני, ירושלים תשי"ט, עמ' 19—21.

(75) קלוזנר, כנ"ל.

(76) W. F. Albright, The Seal Impression from Jericho and the Treasures of the Second Temple, *BASOR*, 148, 1957, pp. 28—30.

(77) אביגד, כנ"ל (הערה 63), עמ' 7—8; י. אהרוני, כנ"ל (הערה 51), עמ' 56.

(78) אף־על־פי שלא מצאנו, כאמור, חומר מתקופה זו בלוקוסים נקיים, מותר

אולי להעלות שיקול כללי נוסף: הידיות עם הטביעות "יהוד" לסוגיהן השונים

אינן שייכות לקנקנים הפרסיים הרגילים (כגון *Megiddo*, I, Pl. 14, 73; חצור א,

לחות LXXX, LXXXI; 34, LXXXI—3), הנדירים מאוד ברמת־רחל, אלא לקנקנים

הדומים לטיפוס הכללי של הקנקנים ההלניסטיים־רומיים (כגון: *Samaria—Sebaste*,

III, Fig. 69, 11). מסתבר, שראשית ייצורו של טיפוס זה חלה במאה הרביעית

לפסה"ג, וקשה להקדים אותו עד למאה החמישית.

(79) ייתכן כי אנשים אלה, ששמותיהם באים ללא תואר וללא סמל ממלכתי, הם

תוצאות החפירות בעונה השנייה אישרו בעיקרן את התמונה, שהצטיירה לעינינו עם סיכום החפירות של העונה הראשונה. בגבעה של רמת־רחל נוסדה מצודת מלך בתקופה הישראלית ג/ כנראה במאה ה"ח' לספה"נ. גם הפעם לא מצאנו שום שרידים קדומים יותר. מצודה זו לא היתה גדולה (כ־4.5 דונם), אך תכנונה הכללי ושרידיה הארכיטקטוניים מעידים בוודאות, שלפנינו מצודת מלך. נראה הדבר, שבמרוצת־הזמן התפתח יישוב מסביב למצודה, שנחרבה כליל בסוף תקופת הברזל, כנראה, סמוך לחורבן בית ראשון. היישוב כאן נתחדש בתקופה הפרסית, אך המצודה לא הוקמה שוב. עם זאת מעידים הממצאים השונים, ובמיוחד הטביעות המרובות, על חשיבותו של המקום בתקופה הנדונה, ואפשר הועתקו הבניינים העיקריים יותר דרומה, מעבר לשטח החורבות של המצודה הקדומה, ששרידיה נוצלו למתקני תעשייה שונים. יישוב זה נחרב חורבן גמור במאה ה"א' לספה"נ, כנראה, סמוך לחורבן בית שני. במקום שוכן עכשיו חיל־מצב של הלגיון העשירי, אך מסתבר, שהיישוב עצמו לא חודש. רק במאה החמישית לספה"נ הוקמו במקום כנסיית קתיסמה ומנזרה, בחלקם על חורבות המצודה הקדומה. בשכבה ביוזנטית זו שהתקיימה קרוב ל־200 שנה, יש להבחין שני שלבי־בנייה ברורים. המקום נחרב כליל במאה השביעית, בעקבות הכיבוש הערבי. ורק ממצאים מועטים ודלים מעידים על יישוב ארעי בראשית התקופה הערבית, שניצל פה ושם את שרידי הבניינים הקדומים. לאור תמונה יישובית זו הצענו בזמנו לזהות את המקום עם בית־הכרם, על־סמך הידיעות שבידינו מן המקרא והמשנה⁸⁰.

מאז נתגלו שני מקורות נוספים, המזכירים את בית־הכרם: א) במגילה החיצונית לבראשית⁸¹ מסופר על מקום פגישתו של אברהם עם מלכי

שמות הגזברים או הממונים על גביית המסים, ואין לראות בהם פחות דווקא, אף במקרה זה מסתבר יותר, שכוהנים מילאו תפקידים מנהליים ודתיים כאחת, ולא יהיה צורך להניח, שהיה קיים מסויו נפרד לצרכי המקדש. לפיכך מותר לשער רק לגבי יהועזר ויחזקיה, ששימשו פחות וכוהנים גדולים ביהודה במשך המאה הרביעית לספה"נ.

(80) עונה א', עמ' 44—46.

(81) נ. אביגד וי. ידן, מגילה חיצונית לבראשית, ירושלים תשי"ז, דף XXXI.

שורות 13—14.

ירושלים וסדום "בעמק שוא והוא עמק מלכא בקעת בית כרמא". וזהוים של עמק שוה ועמק המלך הקדומים עם בקעת בית־הכרם מחזק את הדעה, שיש לבקש את בקעת בית־הכרם בקרבת ירושלים, כנראה, מדרום־מזרח לעיר. (ב) בית־הכרם נזכרת במגילת הנחשת, שנמצאה במערה מס' 3 בסביבת ח'רבת קומראן, ברשימת המקומות שבהם נטמנו אוצרות כסף וזהב⁽⁸²⁾. לפני כן נזכר מקום בשם גרם בסביבת הנחל הגדול⁽⁸³⁾. אף־על־פי שמקום זה לא זוהה עדיין — יש להניח, שהשם "הנחל הגדול" הולם ביותר את אחד הקניאור־נים העמוקים של מדבר יהודה ממזרח לירושלים. אחרי בית הכרם נזכרת יד אבשלום. שהיתה לפי המקרא בעמק המלך (שמ"ב יח, יח), ואחריה באה בריכת השילוח שבירושלים. אף רשימה זו מתאימה אפוא לזיהויה של בית־הכרם בסביבתה הקרובה של ירושלים⁽⁸⁴⁾.

אולם גוסף לשאלת הזיהוי קיימת השאלה ההיסטורית: מתי ולשם מה בנה לו אחד ממלכי יהודה מצודת־מלך בקרבה כל כך גדולה לירושלים, וכלום אין שום רמז במקרא למעשה מיוחד כזה? מנקודת־מבט זו רואים אנו צורך לשקול את הידיעה היחידה במקרא, המספרת על ישיבתו של אחד ממלכי יהודה מחוץ לירושלים, שלפיה חלה עזויהו מלך יהודה בצרעת באמצע ימי מלכותו וישב מאז ועד סוף ימיו בבית־החפשית (מל"ב טו, ה; דה"ב כו, כא). עזויהו ישב, כנראה, זמן ניכר בבית־החפשית, כי חמישים ושתיים שנות מלכותו (מל"ב טו, ב; דה"ב כו, ג) כוללות את רוב (ואולי את כל) ימיו של יוחם בנו, שמשל בתורת קורייגנט בירושלים. בית־החפשית נזכר בכתבי־אוגרית כשם נרדף לשאול⁽⁸⁵⁾. משמע, ששם זה הוא רק כינוי, שפירושו — בית המצורע, שאינו יכול להתהלך בין החיים. יש להניח, שעזויהו ישב מחוץ לירושלים בבית מתאים למעמדו ולאישיותו של מלך זה, שהיה אחד ממלכי יהודה הגדולים. ונשאלת השאלה, אם מצודת־המלך של רמת־רחל, שנבנתה

J. T. Milik, *Le rouleau de cuivre de Qumrân (3Q 15)*, *RB*, 1959, (82 p. 327

(83) כנ"ל, עמ' 340.

(84) גם מיליק נוטה לחסכים לזיהויה של בית־הכרם עם התל של רמת רחל.

ראה כנ"ל, עמ' 342.

C. H. Gordon, *Ugaritic Handbook*, No. 776; W. F. Albright, (85 *JPOS* 14, 1934, p. 131

במאה ה־ח', בקירוב, אינה "בית החפשית", שנבנה בשביל עוזיהו? (86). להנחה זו מתאים גם שטחה המצומצם של המצודה, שיכלה להספיק לצרכיו של המלך הבודד וחבר משרתיו, אך היתה צרה מלהכיל בית מלך רגיל, על כל פמלייתו ובני־ביתו. אפשרות זו אינה סותרת, כמדומה, את הצעת הזיהוי של המקום עם בית־הכרם, כי בית זה יכול היה להיקרא כך על שם הכרמים שבסביבתם נבנה (87); וברור, ש"בית החפשית" אינו אלא כינוי לגנאי. — השערה זו ראויה לשיקול־דעת, אך רק המשך החפירות עשוי להעמיד לרשותנו נתונים ברורים יותר על תפקידו ותולדותיו של יישוב זה, שהוקם בקרבת מקום לירושלים הבירה (88).

מטבעות רמת־רחל

א. עונת החפירות 1956

מטבעות ברונזה בלבד.

מטבעות סלביקות

1. מחצית הברונזה, אנטיוכוס ג', בין 208 ל־200 לפסה"ג.

פנים: ראש אפולו הפונה לימין

אחור: ΒΑΣΙΛΕΥΣ, אפולו, פניו לשמאל. שמאלו נשענת על קשת. בימינו

חץ

1.64 גר'; 10 מ"מ

דומה בכללותה למחצית הברונזה מדורא — והשווה במיוחד: A. R.

Bellinger, *The Excavations at Dura-Europos, The Coins*,

New Haven 1949, p. 3, pl. 2, No. 54. אך אפשרי גם, כי לפנינו

העתק ברבארי. מכל מקום יש לשייכו לזמן כיבוש ירושלים על־ידי

אנטיוכוס ב־199 לפסה"ג.

(86) אפשרות זו הועלתה לראשונה על־ידי מר י. ל. רחמני באחד מביקוריו במקום.

(87) עונה א', עמוד 46.

(88) המשקולת (לוח ז, 12) דומה לזו שנמצאה בעונה א' (עמ' 160, ציור ז, 9).

היא נמצאה ברצפת החצר של המצודה הישראלית (לוקוס 324, ריבוע 20X, מפלט

6.30, שכבה V) ומשקלה 92.28 ג"ר (לעומת 90.8 ג"ר של המשקולת הקודמת, ראה

(IEJ, 6, 1956, p. 138).

מטבעות רמת־רחל

2. מחצית הברונזה. אנטיוכוס ד', בין 176 ל־164 לפסה"נ.
פנים: ראש המלך הפונה לימין, מעוטר
אחור: ΒΑΣΙΛΕΥΣ ANTIOXOY [BA] הארה ניצבת לפנים, יד ימין תומכת
בשרביט.

2.61 גר', 13 מ"מ

E. Babelon, *Rois de Syrie*, Paris 1890, p. 74, No. 572

חשמונאיות

3. יוחנן הורקנוס ב', בין 67 ל־40 לפסה"נ.
פנים: יהו[ח]ן הכהן הגדל [ו]/[ח] ברה [י]/[...], בור
אחור: קרני שפע כפולות וביניהן פרג
1.86 גר', 15 מ"מ

מטבע דומה של יוחנן הרקנוס ב' (עיין הלוח האפיגרפי של קינדלר
להלן, 2. מס' 24) נמצא על פני השטח בקרבת מקום.
Hill, *B. M. C. Pal.*, p. 193, No. 32; A. Kindler, *Epigraphic
Table, IEJ*, 4, Pl. 14, No. 17

מטבעות של פרוקוראטורים מימי טיבריוס

4. ואלריוס גראטוס, בין 16/7 ל־24/25 לספה"נ.
פנים: TIB/KAI/CAP, בתוך זר, קשור מלמטה
אחור: IOY AIA [] Γ, כף תמר. תאריך מדויק — חסר
2.15 גר', 17 מ"מ

Hill, *B. M. C. Pal.*, pp. 254–257, Nos. 31–53

5. כנ"ל, שנת 24/5 לספה"נ.

פנים: TIB/[KAI/CAP], בתוך זר, קשור מלמטה
אחור: IA/IOY [AIA] כף־תמר.
1.45 גר', 16 מ"מ

Hill, *B. M. C. Pal.*, p. 257, No. 53

6. פונטיוס פילאטוס, 29/30 לספה"נ.

פנים: IOYAIAK... שלוש שבולות קשורות
אחור: TIBERIOY, סימפולום
2.15 גר', 16 מ"מ

Hill, *B. M. C. Pal.*, p. 257, No. 55

ל. י. רחמני

ב. עונת החפירות 1959

מטבעות ברונזה בלבד.

מטבעות יהודיות

1. אלכסנדר ינאי, בין 103 ל-76 לפסה"ג.

פנים: יה/ונת[ה]/כהג... בתוך זר

אחור: קרנישפע כפולות, ראש פרג ביניהן

1.64 גר', 13 מ"מ

Hill, *B. M. C. Pal.*, p. 207, No. 60

2. כנ"ל.

פנים: יהוה/תוהכ"ר/הגדוהב/ה]י, בתוך זר

אחור: קרנישפע כפולות, ראש פרג ביניהן

1.93 גר', 15 מ"מ

Hill, *B. M. C. Pal.*, p. 204, No. 43

מטבע של פרוקראטור מימי טיבריוס

3. ואלריוס גראטוס, בין 17/16 ל-25/24 לספה"ג.

פנים: TIB / KAI / CAP, בתוך זר

אחור: כף תמר, משמאל ומימין: IO]Y [AIA; התאריך שחוק

1.22 גר', 14 מ"מ

Hill, *B. M. C. Pal.*, pp. 254-257

מטבעות רומיות קיסריות

4. הוסטיליאנוס, 251-250 לספה"ג.

פנים: HO]STILIANO[QUIN]TOC, פרוטומי הפונה לימין, מעוטר

אחור: COL[PFAVFC]CAESMETRO[P, פרוטומי של אלת העיר

הפונה לימין; לראשה כתר הוסט

5.52 גר' 21 מ"מ, קיסריה

Hill, *B.M.C. Pal.*, p. 38, No. 197,

cf. Kadman, *Caesarea*, Nos. 190-191, pp. 36f.

5. אנטוניאני של קארינוס, בין 283-285 לספה"ג.

פנים: IMPCMAVRCARINVSPFAVG, פרוטומי הפונה לימין, מעוטר

VIRTVS AVGG; אחור:

הקיסר מימין מחזיק בשרביט, מקבל דמות אלת הנצחון על כדור סיד

מטבעות רמת־רחל

קארוס (?) הניצב משמאל, ומחזיק שריט אף הוא. מתחתם סימון
המטבעה EA
XXI
3.55 גר', 21 מ"מ

Mattingly, *RIC*, V, 2, p. 197, No. 325

6-8. שלוש מטבעות זעירות של המאה הד' לספה"נ. אינן ניתנות לזיהוי מדויק.

ל. י. רחמני

מטבעות ערביות מתקופת הכליפים האומיים
(המחצית הראשונה של המאה ה"ח)

9. פלס, רמלה, בלי תאריך, כנראה אחרי 101 להג'רה (719/20 לספה"נ).
פנים: שני עיגולים:

1. במרכז: ענף

2. מסביב: .. [لا اله الا الله] [و-...]

אחור: בתוך שני עיגולי נקודות:

1. במרכז: סהר עם נקודה בתוכו

2. מסביב: [بالملة ضرب] [رب...]

1.80 גר', 16 מ"מ

בן הורין: מטבעות ערביות מתקופת הכליפים האומיים (מרמת רחל)
ידיעות, כ, עמ' 51, מס' 13.

J. Walker, *Cod. Arab-Byz. Post-Reform. Umayyad Coins*,
London 1956, p. 257, No. 857

10. פלס, דמשק, בלי תאריך, כנראה אחרי 100/101 להג'רה (718/19 לספה"נ).

פנים: בתוך 3 עיגולים של נקודות הכתובת:

لا اله الا الله / [و-...]

אחור: בתוך שני עיגולים הכתובות:

1. במרכז: ضرب / هذا الله [اس] [بدم-...]

2. מסביב: محمد رسول الله...

הכתובת למעלה מופסקת על ידי כוכב בעל 6 קרניים מעל לסהר.

1.96 גר', 17 מ"מ

J. Walker, *op. cit.*, p. 251, No. 832, Pl. 27

ח. בר